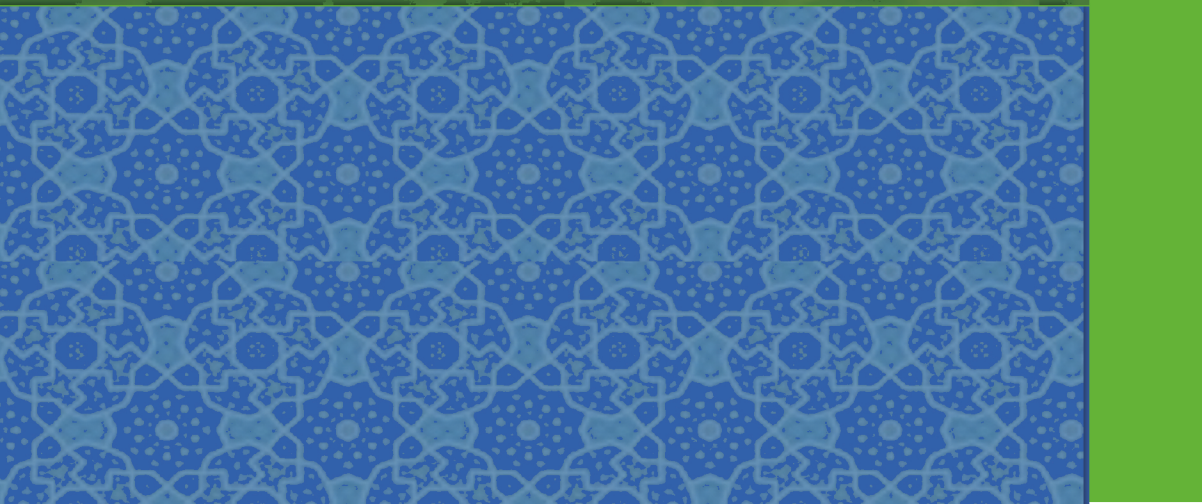

گزارش رصد فرهنگی (۴۸)

وضعیت امید اجتماعی در ایران

مرداد ۱۴۰۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جمهوری اسلامی ایران
شورای فرهنگ عمومی کشور

مرکز رصد فرهنگی کشور

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

عنوان: وضعیت امید اجتماعی در ایران

تهیه و تنظیم: مرکز رصد فرهنگی کشور

صفحه‌آرایی: حسین آذری

نوبت چاپ: اول - تابستان ۱۴۰۲

شمارگان: برای مخاطبان خاص

این نسخه به سفارش دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی کشور تهیه شده است.

همه حقوق این اثر برای مرکز رصد فرهنگی کشور محفوظ است.
در صورت تخلف، پیگرد قانونی دارد.

نشانی: تهران، پایین‌تر از میدان ولی‌عصر (عج)، خیابان دمشق، شماره ۹، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
صندوق پستی: ۶۲۷۴ - ۱۴۱۵۵. تلفن: ۸۸۹۰۲۲۱۳. دورنگار: ۸۸۸۹۳۰۷۶. www.ircud.ir

گزارش رصد فرهنگی

(۴۸)

وضعیت امید اجتماعی در ایران

مرکز رصد فرهنگی کشور

مرداد ۱۴۰۲

فهرست مطالب

۱	بیان مسئله
۴	نگاهی به مفهوم امید در منظومه فکری امام خامنه‌ای <small>مدظله‌العالی</small>
۵	جایگاه امید
۶	بایسته‌های امید؛ آگاهانه و متعهدانه بودن
۷	دریچه‌های امید
۲۰	وعده‌های صادق
۲۳	وضعیت امید اجتماعی
۵۰	تبیین وضعیت امید اجتماعی
۵۳	درباره سیاست امید
۵۸	نتیجه‌گیری
۶۶	فهرست منابع

فهرست نمودارها

- نمودار ۱: شاخص کلی امید به آینده ایران در سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۹۷ ..... ۲۴
- نمودار ۲: ارزیابی از آینده در پیمایش ملی سرمایه اجتماعی (۱۳۹۷) ۵۲
- نمودار ۳: ارزیابی از آینده در پیمایش ملی سرمایه اجتماعی (۱۴۰۰) ۶۲
- نمودار ۴: مقایسه امیدواری (وضعیت بهتر می‌شود) در سال ۱۳۹۷ و ۱۴۰۰ ..... ۲۷
- نمودار ۵: شاخص کلی امید به آینده، ۱۳۹۷ ..... ۲۹
- نمودار ۶: نگرش پاسخگویان به وضعیت آینده کشور در سال‌های ۱۳۹۸ و ۱۴۰۰ ..... ۳۰
- نمودار ۷: فکر می‌کنید در ۵ سال آینده وضعیت اقتصادی کشور بهتر می‌شود یا بدتر؟ ۳۱
- نمودار ۸: فکر می‌کنید چقدر بتوانید در ایران از نظر اقتصادی به آن چیزی که می‌خواهید، برسید؟ ۳۲
- نمودار ۹: تصور از وضعیت اقتصادی فردی در پنج سال آینده به تفکیک تهران و کل کشور ۳۴
- نمودار ۱۰: تصور از وضعیت اقتصادی فردی خودشان در پنج سال آینده به تفکیک محل سکونت ۳۴
- نمودار ۱۱: تصور از وضعیت اقتصادی فردی خودشان در پنج سال آینده به تفکیک پنداشت طبقاتی ۵۳
- نمودار ۱۲: دیدگاه پاسخگویان در خصوص تغییر وضعیت کشور بعد از انتخابات ۱۴۰۰ (۲۰) ۲۰
- خرداد، ۱۴۰۰ ..... ۷۳
- نمودار ۱۳: دیدگاه پاسخگویان در خصوص وضعیت کشور با تغییر دولت (۲۰ خرداد: ۱۴۰۰) ۸۳
- نمودار ۱۴: نگرش به عدم تغییر وضعیت با انتخاب هر فرد (مرددین و غایبین انتخابات) (۲۷) ۲۷
- تا ۳۰ اردیبهشت) ۹۳
- نمودار ۱۵: در سال ۱۴۰۰ به نسبت سال قبل، شرایط اقتصادی و زندگی خانواده چه تغییری کرد؟ .. ۴۰
- نمودار ۱۶: به نظر شما وضعیت کلی اقتصاد کشور نسبت به سه ماه گذشته چه تغییری کرده است؟ ۴۱
- نمودار ۱۷: به نظر شما وضعیت کلی اقتصادی تا سه ماه آینده چه تغییری خواهد کرد؟ ۴۱
- نمودار ۱۸: به نظر شما تعداد افراد بیکار در کشور به نسبت سه ماه گذشته چه تغییری کرده است؟ ۴۲
- نمودار ۱۹: به نظر شما تعداد افراد بیکار کشور تا سه ماه آینده چه تغییری خواهد کرد؟ ۴۲
- نمودار ۲۰: قدرت خرید مردم تا سه ماه آینده چه تغییری خواهد کرد؟ ۴۳
- نمودار ۲۱: به نظر شما کل قیمت‌ها در سه ماه آینده چه تغییری خواهد کرد؟ ۴۳
- نمودار ۲۲: توزیع پاسخگویان به نسبت ادراک آن‌ها از افزایش نرخ تورم نسبت به یک سال گذشته ۴۴
- نمودار ۲۳: توزیع افراد بر اساس ادراک آن‌ها از افزایش نرخ تورم ۴۴
- نمودار ۲۴: به نظر شما افزایش قیمت دلار تا یک سال آینده چقدر خواهد بود؟ (درصد) ۵۴
- نمودار ۲۵: چقدر امیدوارید در طول ۵ سال آینده به اهداف خود در زندگی شخصی دست پیدا کنید؟ (۱۴۰۲) ۷۴
- نمودار ۲۶: به وضع زندگی خودتان برای ده سال آینده چه نمره‌ای می‌دهید؟ ۴۹
- نمودار ۲۷: رابطه مفهومی و تحلیلی سرمایه اجتماعی، امید اجتماعی و نشاط اجتماعی ۵۹

فهرست جدول‌ها

- جدول ۱: مقایسه توزیع فراوانی افراد برحسب پاسخ به گویه‌های امید به آینده کشور (۱۳۸۴ و ۱۳۹۷)..... ۲۳
- جدول ۲: ارزیابی از آینده در پیمایش ملی سرمایه اجتماعی (۱۳۹۷)..... ۲۵
- جدول ۳: ارزیابی از آینده در پیمایش ملی سرمایه اجتماعی (۱۴۰۰)..... ۲۶
- جدول ۴: نگرش پاسخگویان به آینده اقتصادی..... ۲۸
- جدول ۵: نگرش پاسخگویان به وضعیت آینده کشور در سال‌های ۱۳۹۸ و ۱۴۰۰..... ۳۰
- جدول ۶: نگرش پاسخگویان در مورد وضعیت مردم و کشور در ۵ سال آینده..... ۴۶

بیان مسئله

حدوداً یک دهه است که مفهوم «امید اجتماعی»^۱ در ایران مطرح شده که برآمده از شرایط جامعه طی سال‌های گذشته است. برخلاف مفاهیمی مانند سرمایه اجتماعی، جامعه مدنی و امثال آن که در کشورهای دیگر ساخته و پرداخته شده و بنا به ضرورت‌های اجتماعی و سیاسی در دوره‌های خاص سیاسی در ایران به کار گرفته شدند، مفهوم امید اجتماعی در کشورهای دیگر مفهوم‌پردازی جامعه‌شناختی نشده و طرح آن در کشور صرفاً بر اساس نیازهای درونی جامعه ایران و برآمده از منظومه فکری رهبر معظم انقلاب بوده است. البته ذکر یک نکته در ابتدای طرح مسئله ضروری است: این گزارش به امید «در سطح اجتماعی و عمومی» تأکید دارد و نه امید در سطح فردی؛ همچنان که داده‌های این گزارش نشان خواهد داد، امید فردی متوسط به بالا ارزیابی می‌شود که بیشتر جنبه‌ای روان‌شناختی - اعتقادی و مثبت‌گرا دارد (داشتن انگیزه، اعتماد به توانایی خود، امید به بهبود زندگی شخصی، رسیدن به اهداف با تلاش، توکل به خدا برای زندگی

1. Social Hope

بهرتر و ...) اما امید اجتماعی یعنی امید به روندها و نهادها (روندها و نهادهای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی مثلاً امید به وضعیت اقتصادی کشور، اشتغال و بیکاری، کاهش آسیب‌های اجتماعی، وضعیت دینداری مردم، امید به نهادهای سیاسی، روابط اجتماعی و ...) متوسط به پایین ارزیابی می‌شود. اگرچه این دو سطح با هم در ارتباطند اما امید فردی چون که به اعتقادات و ایمان و عملکرد شخصی فرد مرتبط است، با امید اجتماعی که به عملکرد نهادها و مشاهده روندها ارتباط دارد، علی‌رغم پیوندها و ارتباطی که دارند، دو لایه متفاوت است.

امید در سطح اجتماعی اعتماد و اعتقاد به نهادها و ساختارها برای حل مسئله در سطح کلان نظام اجتماعی است. به همین دلیل به نظر می‌رسد که برساختن مقوله امید اجتماعی، حاصل وضعیت تاریخی - اجتماعی است که در آن گفتمان‌های سیاسی - اجتماعی موجود (اصول‌گرایی و اصلاح‌طلبی)، امیدبخش تلقی نمی‌شوند و در تحقق شعارها و اهداف خود ناکام بوده‌اند؛ وضعیتی فکری و عملی که در آن راه‌حل سیاسی و اجتماعی برای خروج از «وضعیت‌های مشکل‌زا» وجود ندارد یا اینکه راه‌حل‌های موجود از اعتبار عمومی برخوردار نیستند. به عبارت دیگر در وضعیت استیصال، چشم‌انداز فکری و عملی تغییر و بهبود وضعیت (گفتمان تغییر و بهبود) وجود ندارد و یا گفتمان‌های موجود، کارایی ندارند یا از اعتبار عمومی برخوردار نیستند. شواهد نشان می‌دهد که گفتمان‌های اصول‌گرایی، اصلاح‌طلبی و اعتدال‌گرایی در بین نخبگان و توده‌های مردم، از اعتبار پیشین برخوردار نیستند و به همین دلیل نیز دوگانه‌هایی مانند اصول‌گرایی و اصلاح‌طلبی در انتخابات مجلس سال ۱۳۹۸ و ریاست جمهوری سال ۱۴۰۰، انگیزه گسترده‌ای برای مشارکت سیاسی و اجتماعی به وجود نیاورد. شاید دلیل عمده مطرح‌شدن مفهوم امید اجتماعی، شکست پروژه‌های جمعی تغییر (چه

در گفتار اصول‌گرایی چه اصلاح‌طلبی) بوده است. گفتار اعتدال‌گرایی نیز که نام دولت خود را «تدبیر و امید» گذاشته بود، پروژه‌ای ناکام بود چنانکه اعتراضات اجتماعی گسترده از دی‌ماه ۱۳۹۶ تاکنون، نشان از ناکامی تمامی این گفتارها برای حل مسائل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کشور دارد. از همین جا می‌توان تأکید کرد که امید اجتماعی، صرفاً مفهومی اجتماعی و فرهنگی نیست بلکه مفهومی سیاسی نیز هست و جنبه سیاسی آن در کنار جوانب فرهنگی و اجتماعی آن از اهمیت زیادی برخوردار است. امید به گفتمان‌های حل مسئله است و گفتمان‌ها، که حامل معانی و فرهنگ اند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند.

بنابراین نفس مسئله‌مند شدن و طرح امید اجتماعی به این معنی است که امیدها به نهادهای موجود کاسته شده و شهروندان نسبت به آینده بیمناک شده‌اند و باید سیاست‌ها، راهکارها، سازوکارها و از این دست مفاهیم را به کار بست تا امیدها زنده شود. به همین دلیل انتخابات مجلس در سال آینده (پس از تحولات چند ماه گذشته)، از این نظر اهمیت دارد که مشارکت بالا در آن می‌تواند نشانگر احیاء امید اجتماعی باشد و اما کاهش محسوس مشارکت سیاسی در آن می‌تواند به مثابه کاهش هر چه بیشتر امید اجتماعی به نهادهای موجود تلقی شود. با توجه به این مباحث، امید اجتماعی صرفاً معطوف به آینده نیست بلکه همبسته با زمان گذشته و حال نیز هست؛ یعنی با توجه به مسیر طی شده و مسیری است که نیروهای اجتماعی برای بهبود زندگی اجتماعی در آینده تصور می‌کنند. ارزیابی از آینده نیز تا حد زیادی متأثر از ارزیابی از روندهای پیشین و وضعیت اکنون جامعه است. در گزارش حاضر سعی می‌شود بر اساس داده‌های پیمایش‌های ملی، وضعیت امید مردم به بخش‌های مختلف زندگی و به ویژه امید به آینده آن‌ها مورد بررسی قرار بگیرد. با توجه به مسئله‌مندی اقتصادی و معیشتی مردم، بخش زیادی از پرسش‌های پیمایش‌ها و نظرسنجی‌ها،

به ارزیابی شهروندان از آیندهٔ اوضاع اقتصادی خود و جامعه معطوف شده است. اما علاوه بر ارزیابی آیندهٔ اوضاع اقتصادی، امید به آینده در حوزه‌های دیگر اجتماعی، ارزیابی اجتماعی و فردی، شاخص‌ها و ابعاد سنجش وضعیت امید اجتماعی در پیمایش‌ها بوده‌اند.

نگاهی به مفهوم امید در منظومه فکری امام خامنه‌ای^{مدظله‌العالی}

«نخستین توصیه‌ی من امید و نگاه خوشبینانه به آینده است. بدون این کلید اساسی همه‌ی قفل‌ها، هیچ گامی نمی‌توان برداشت. آنچه می‌گویم یک امید صادق و متکی به واقعیت‌های عینی است. این جانب همواره از امید کاذب و فریبنده دوری جسته‌ام، اما خود و همه را از نومیدی بی‌جا و ترس کاذب نیز برحذر داشته‌ام و برحذر می‌دارم. در طول این چهل سال – و اکنون مانند همیشه – سیاست تبلیغی و رسانه‌ای دشمن و فعال‌ترین برنامه‌های آن، مأیوس‌سازی مردم و حتی مسئولان و مدیران ما از آینده است. خبرهای دروغ، تحلیل‌های مغرضانه، وارونه‌نشان دادن واقعیت‌ها، پنهان کردن جلوه‌های امیدبخش، بزرگ کردن عیوب کوچک و کوچک نشان دادن یا انکار محسنات بزرگ، برنامه‌ی همیشگی هزاران رسانه‌ی صوتی و تصویری و اینترنتی دشمنان ملت ایران است؛ و البته دنباله‌های آنان در داخل کشور نیز قابل مشاهده‌اند که با استفاده از آزادی‌ها در خدمت دشمن حرکت می‌کنند. شما جوانان باید پیش‌گام در شکستن این محاصره‌ی تبلیغاتی باشید. در خود و دیگران نهال امید به آینده را پرورش دهید. ترس و نومیدی را از خود و دیگران برانید. این نخستین و ریشه‌ای‌ترین جهاد شما است. نشانه‌های امیدبخش – که به برخی از آن‌ها اشاره شد – در برابر چشم شما است. رویش‌های انقلاب بسی فراتر از ریزش‌ها است و دست و دل‌های امین و خدمت‌گزار، بمراتب بیشتر از مفسدان و خائنان و کیسه‌دوختگان است. دنیا به جوان ایرانی و پایداری ایرانی و ابتکارهای ایرانی، در بسیاری از عرصه‌ها با چشم تکریم

و احترام می‌نگرد. قدر خود را بدانید و با قوّت خداداد، به سوی آینده خیز بردارید و حماسه بیافرینید.^۱

جایگاه امید

امید در منظومه فکری رهبر معظم انقلاب نه به عنوان موضوعی فرعی که شرایط فعلی اقتضای آن را دارد، بلکه به عنوان یکی از خطوط اصلی ایدئولوژی اسلام در نگاه ایشان و برگرفته از جهان‌بینی اسلامی مطرح است. امام خامنه‌ای با طرح این سوال که: «خطوط اصلی تلقی و بینش اسلام از کائنات، از عالم و از انسان چیست؟»^۲ به پنج اصل در جهان‌بینی اسلامی اشاره می‌فرمایند که پنجمین آن‌ها عبارت است از: «جریان عالم به سمت حاکمیت حق و به سمت صلاح است؛ این بروبرگرد هم ندارد. همان‌طور که یک‌بار به اشاره گفتم و الآن هم جز به اشاره نمی‌توانم بگویم، چون مجال تفصیل نیست، همه‌ی انبیا و اولیا آمده‌اند تا انسان را به آن بزرگراه اصلی‌ای سوق دهند که وقتی وارد آن شد، بدون هیچ‌گونه مانعی تمام استعدادهایش می‌تواند بروز کند. انبیا و اولیا این مردم گمگشته را مرتب از این کوه و کمر و دشت‌ها و کویرها و جنگل‌ها به سمت این راه اصلی سوق دادند و هدایت کردند. هنوز بشریت به نقطه‌ی شروع آن صراط مستقیم نرسیده است؛ آن در زمان ولی عصر ارواحنا فداه محقق خواهد شد؛ لیکن همه‌ی این تلاش‌ها اصلاً براساس این بینش است که نهایت این عالم، نهایت غلبه‌ی صلاح است؛ ممکن است زودتر بشود، ممکن است دیرتر بشود؛ اما بروبرگرد ندارد. قطعاً این‌طوری است که در نهایت، صلاح بر فساد غلبه خواهد کرد؛ قوای خیر بر قوای شر غلبه می‌کنند. این هم یک نقطه از نقاط جهان‌بینی اسلامی است که در آن هیچ‌گونه تردیدی نیست.»^۳

در ادامه، رهبر معظم انقلاب متناظر با هر کدام از اصول جهان‌بینی اسلامی،

۱. فرازی از بیانیه گام دوم.

۲. ۱۳۷۹/۰۹/۱۲ بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی ایران.

۳. ۱۳۷۹/۰۹/۱۲ بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی ایران.

یک اصل در ایدئولوژی استخراج می‌کنند. در پنجمین اصل می‌فرمایند: «پنجمی و آخری، امید به پیروزی در همه‌ی شرایط است؛ به شرط آن‌که جهاد فی سبیل الله باشد. کسی که مشغول مجاهدت است، حق ندارد ناامید شود؛ چون یقیناً پیروزی در انتظار اوست. آن مواردی که پیروزی به دست نیامده و ناکامی حاصل شده است، به این خاطر بوده که مجاهدت فی سبیل الله نبوده است؛ یا اگر مجاهدت بوده، فی سبیل الله نبوده؛ یا اصلاً مجاهدت نبوده است. شرط مجاهدت فی سبیل الله چیست؟ این است که انسان به سبیل الله ایمان و باور و معرفت داشته باشد و آن را بشناسد؛ بنابراین می‌تواند در راه آن مجاهدت کند.»^۱ از این عبارات روشن می‌گردد که امید در منظومه فکری امام خامنه‌ای به عنوان یک اصل اساسی - و نه یک راهبرد موقت - مطرح است.

بایسته‌های امید؛ آگاهانه و متعهدانه بودن

رهبر معظم انقلاب، ایمان را یک «گروش قلبی، وابستگی فکری و اعتقادی و روانی به یک مطلب»^۲ تعریف می‌کنند. امید را نیز می‌توان حالت روحی برآمده از باور به پیروزی نهایی حق بر باطل دانست. در نتیجه امید، به مثابه یک گروش قلبی باید از بایسته‌های ایمان صحیح برخوردار باشد، زیرا امام خامنه‌ای ایمانی را که دارای چنین ویژگی‌هایی نباشد، بی‌ارزش می‌دانند: «درست است که ایمان یعنی باور، و باور مربوط است به دل، اما قرآن هر باوری را، هر ایمان و قبول و پذیرشی را به رسمیت نمی‌شناسد.»^۳ ایشان در تبیین طرح کلی خود از اندیشه اسلامی، به بیان این بایسته‌ها پرداخته‌اند: «ایمان ارزشمند، ایمان آگاهانه است، ایمان توأم با درک و شعور است، ایمانی است که از روی بصیرت، با چشم باز، بدون ترس از اشکال، به وجود آمده باشد.»^۴

۱. ۱۳۷۹/۰۹/۱۲ بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی ایران.

۲. طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن؛ ص ۴۹.

۳. طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن؛ ص ۷۷.

۴. طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن؛ ص ۶۹.

هم‌چنین می‌فرمایند که: «آن ایمانی از نظر اسلام ارزش دارد که با عمل، با مسئولیت، با تکلیف، با تعهد همراه است.»^۱

در اندیشه رهبر معظم انقلاب، ایمان مورد تأیید اسلام توأمان با آگاهی و تعهد است. به همین دلیل است که می‌بینیم ایشان امیدی را مورد تأکید قرار می‌دهند که از طرفی، واقع‌بینانه و از طرف دیگر، متعهدانه باشد و انسان را به تحرک وادار کند. چنان‌که در ابتدای این متن خواندیم، امام خامنه‌ای در بیانیه گام دوم می‌فرمایند: «آنچه می‌گویم یک امید صادق و متکی به واقعیت‌های عینی است. این جانب همواره از امید کاذب و فریبنده دوری جسته‌ام، اما خود و همه را از نومیدی بی‌جا و ترس کاذب نیز برحذر داشته‌ام و برحذر می‌دارم.»^۲

این عبارات، تأکیدی بر لزوم آگاهانه و واقع‌بینانه بودن امید است. در لزوم متعهدانه، الزام‌آور و تحرک‌آفرین بودن امید نیز تأکیدات بسیاری از ایشان وجود دارد و حالت مقابل آن را مخدر بودن امید می‌دانند. ایشان اساساً به امید، به مثابه یک قوه محرکه نگاه می‌کنند: «عزیزان من! امید، بزرگترین قوه‌ی محرکه‌ی انسان است.»^۳

اما پرسشی که مطرح می‌شود؛ گاهی رهبر معظم انقلاب، حضور مردم را مهم‌ترین عامل پیروزی می‌دانند و گاهی امید را؛ وجه جمع چیست؟ در پاسخ از بیانات خود ایشان بهره می‌گیریم: «عامل اصلی پیروزی، در صحنه بودن مردم است؛ عامل در صحنه بودن مردم، امید و اطمینان آن‌هاست.»^۴

دریچه‌های امید

در ادامه به برخی از مهم‌ترین سرفصل‌هایی اشاره خواهیم کرد که

۱. طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن؛ ص ۷۸.

۲. فرازی از بیانیه گام دوم.

۳. بیانات در دیدار مردم کرج. ۱۳۷۶/۰۷/۲۴.

۴. ۱۳۸۹/۰۶/۲۵ بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری.

رهبر معظم انقلاب، ذیل آن‌ها روحیه امید را در جامعه دمیده‌اند. ۱- تعریف پیشرفت: امید، از باور به پیشرفت کشور به دست می‌آید. در این صورت، این که چه چیزی را پیشرفت می‌دانیم، بسیار مهم است. امام خامنه‌ای سعی بر آن دارند که معنویت را به عنوان اصلی‌ترین مفهوم، در رابطه با پیشرفت برجسته سازند. این نگاه، به طور خلاصه در دو جمله جمع‌بندی می‌شود؛ اول این که معنویت و اخلاق، مهم‌ترین هدف و شاخص ما برای پیشرفت است و دوم این که معنویت و اخلاق، مهم‌ترین ابزار و وسیله برای رسیدن به پیشرفت است. واقعیت‌هایی مانند اربعین، بهترین دلیل برای اثبات این امر هستند که وقتی معنویت افزایش یابد، راه‌چندانی تا دستیابی به مدینه فاضله باقی نخواهد ماند.

«عشق به معنویت و ارتباط با خدا، مهم‌ترین عاملی است که پیشرفت یک ملت را به معنای واقعی خودش تضمین می‌کند؛ اگر این نشد، همه آنچه که دستاوردهای به معنای عرفی و رایج جهان پیشرفته محسوب می‌شود، ممکن است در راه‌های غلطی مصرف شود.»^۲

هم‌چنین رهبر معظم انقلاب به تبیین عرصه‌های پیشرفت نیز پرداخته‌اند: «در درجه‌ی اول، پیشرفت در عرصه‌ی فکر است. ... عرصه‌ی دوم - که اهمیتش کمتر از عرصه‌ی اول است - عرصه‌ی علم است. ... عرصه‌ی سوم، عرصه‌ی زندگی است ... عرصه‌ی چهارم - که از همه‌ی این‌ها مهم‌تر است و روح همه‌ی این‌هاست - پیشرفت در عرصه‌ی معنویت است.»^۳

۱. دو سخنرانی از رهبر معظم انقلاب کاملاً در این رابطه است: «۱۳۸۵/۰۸/۱۸» بیانات در دیدار دانشجویان سمنان و «۱۳۸۹/۰۹/۱۰» بیانات در نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی، بررسی اندیشه‌های راهبردی الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت.

۲. ۱۳۸۵/۰۸/۱۸ بیانات در دیدار دانشجویان سمنان.

۳. ۱۳۸۹/۰۹/۱۰ بیانات در نخستین نشست اندیشه‌های راهبردی، بررسی اندیشه‌های راهبردی الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت.

این نوع نگاه، شاخصه‌های ما را برای سنجش اینکه چه میزان پیشرفت کرده‌ایم و چگونه پیشرفت خواهیم کرد، تغییر خواهد داد. با این تغییر شاخصه، طبعاً امید برگرفته از نگاه به مسیر طی شده و مسیر پیش رو نیز متفاوت خواهد شد.

۲- فلسفه تاریخ: محکم‌ترین دلیل برای امیدواری، برخاسته از نگاه دینی ما در اثبات سنن الهی است. در همین راستا، رهبر معظم انقلاب از ده‌ها آیه، لزوم امیدواری در شرایط موجودمان را استنباط می‌کنند: «در آن دوگانه‌ی امیدواری و نومیدی [از دوگانه‌های مواجهه با حوادث]، دچار نومیدی هم نباید بشویم: لا تَأْيِسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَأْيِسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ - که در سوره‌ی یوسف است - این مربوط به مسائل دنیایی است؛ «لا تَأْيِسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ» مربوط به مسائل معنوی نیست، مربوط به پیدا کردن یوسف است: يَا بَنِي إِدْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَأْيِسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ: «لا تَأْيِسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ» در پیدا کردن یوسف، که یک امر دنیایی است.»^۱

«یکی از خطاهای محاسباتی این است که انسان در چهارچوب عوامل محسوس و صرفاً مادی محدود بماند؛ یعنی عوامل معنوی را، سنت‌های الهی را، سنت‌هایی که خدا از آن‌ها خبر داده است، آن چیزهایی را که با چشم دیده نمی‌شود، ندیده بگیرد؛ این یکی از خطاهای بزرگ محاسباتی است. خداوند فرموده است: إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ، دیگر از این واضح‌تر؟ اگر شما در راه خدا حرکت کنید، دین خدا را نصرت کنید، خدا شما را نصرت خواهد داد؛ این سنت الهی است، این غیر قابل تغییر است: وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا»^۲

اصلی‌ترین تجلی این نگاه تکاملی به تاریخ، در مهدویت است: «خصوصیت نیمه‌ی شعبان و جشن ولادت حضرت بقیة الله (ارواحنا

۱. ۱۳۹۷/۱۲/۲۳ بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری.

۲. ۱۳۹۳/۰۴/۱۶ بیانات در دیدار مسئولان نظام.

فداه) عبارت‌ست از امید و عدالت. دو نقطه‌ی برجسته‌ای که در انتظار ما و جشن‌گیری ما برای نیمه‌ی شعبان وجود دارد، یکی مسئله‌ی امیدزایی است که نوید این ولادت و آینده‌ای که بر اثر این ولادت، دنیای بشر در انتظار آن است، خود این امیدزاست.^۱ بحث از فلسفه تاریخ، آگاهانه بودن امید را خود به خود تضمین می‌کند، اما تعهد را چگونه به وجود بیاوریم؟ از طرفی می‌بینیم که رهبر معظم انقلاب در ارجاعات قرآنی خود، عمدتاً بر جمله شرطیه بودن آیه «إِن تَصْرُوا اللَّهَ» تاکید دارند که نشان از لزوم حرکت و تلاش برای رسیدن به آینده روشن دارد: «خدای متعال چقدر وعده کرده است به مؤمنین؛ وعده‌ی نصرت، وعده‌ی هدایت، وعده‌ی تعلیم؛ «و اتَّقُوا اللَّهَ و يَعْلَمَكُمُ اللَّهُ»، وعده‌ی حفظ و صیانت، وعده‌ی کمک در امور دنیا؛ این همه خدای متعال به ما وعده کرده. البته این وعده‌ها مطلق نیست؛ شروطی دارد، شروطش هم خیلی شروط دشواری نیست، از دست ماها بر می‌آید. دلیلش هم این است که جاهائی که به این شروط عمل کردیم، خدای متعال به ما کمک کرد؛ نمونه‌اش جنگ تحمیلی.»^۲ از طرف دیگر، خوانشی خاص نسبت به انتظار را مورد تأیید قرار می‌دهند:

«اعتقاد به مهدویت و به وجود مقدس مهدی موعود ارواحنا فداه، امید را در دل‌ها زنده می‌کند. هیچ‌وقت انسانی که معتقد به این اصل است، ناامید نمی‌شود. چرا؟ چون می‌داند یک پایان روشن حتمی وجود دارد؛ برو برگرد ندارد. سعی می‌کند که خودش را به آن برساند. پس، عقیده این است. البته وقتی نتوانستند این عقیده را از مردم بگیرند، می‌کوشند آن را در ذهن‌های مردم خراب کنند. خراب کردن این عقیده چگونه است؟ به این صورت است که بگویند امام‌زمان می‌آید و همه کارها را درست می‌کند! این، خراب کردن عقیده است.

۱. ۱۳۸۶/۰۶/۰۴. بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و هیأت دولت.

۲. ۱۳۸۸/۰۵/۰۵. بیانات در دیدار اعضای دفتر رهبری و سپاه حفاظت ولی امر.

این، تبدیل کردن موتور محرّکی به یک چوب لای چرخ است؛ تبدیل کردن یک داروی مقوی، به یک داروی مخدّر و خواب‌آور است.^۱ شاید بهترین راه برای باورمند ساختن مردم نسبت به نصرت الهی، تطبیق آن بر مصادیق تاریخی باشد. ماجرای حضرت داوود و طالوت، وعده حضرت نوح، چندین داستان در رابطه با حضرت موسی، شعب ابی طالب، جنگ احزاب و... تا طوفان طیس مصادیقی از این امر هستند. «داستان جالوت را بخوانید!» «و قتل داوود جالوت» این داستان را با دقت و تأمل بخوانید تا ببینید که نقش مقاومت و استقامت در میدان‌های سخت، چه نقش ارزنده و مهمی است.^۲ «در ماجرای طیس دیدیم که خداوند با آمریکائی‌ها چه کرد.»^۳

۳- ارائه افق تمدنی: چه هدفی بالاتر از زمینه‌سازی ظهور حضرت حجت‌عجل‌الله‌تعالی‌فرجه: «شما باید کارآزموده و پُرانگیزه از انقلاب خود حراست کنید و آن را هرچه بیشتر به آرمان بزرگش که ایجاد تمدن نوین اسلامی و آمادگی برای طلوع خورشید ولایت عظمی (ارواح‌نفاذ) است، نزدیک کنید.»^۴

با این نگاه، دیگر تحمل سختی‌های مسیر برای رسیدن به قله آسان می‌گردد: «آرام باشید. این چیزهایی که شما می‌بینید، این‌ها حوادث طبیعی یک راه دشوار به سمت قله است؛ هیچ انتظار نباید داشت که اگر ما می‌خواهیم برویم به قله توچال یا قله‌ی دماوند، در راه چاله نباشد، سنگ نباشد، باد نباشد، دود نباشد، گاز نباشد؛ مگر می‌شود؟ اما داریم می‌رویم، داریم می‌رویم، عمده این است. اصلاً نگران نباشید؛ این حوادث وجود دارد؛ اگر این حوادث نبود باید تعجب می‌کردید.»^۵

۱. ۱۳۷۶/۰۹/۲۵ بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم به مناسبت میلاد حضرت مهدی (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه).

۲. ۱۳۷۳/۰۱/۱۵ بیانات در دیدار جمعی از پاسداران.

۳. ۱۳۷۳/۰۶/۰۹ دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت با رهبر انقلاب.

۴. فرازی از بیانیه گام دوم.

۵. ۱۳۹۵/۱۰/۱۶ گفت‌وگوی رهبر انقلاب با جانباز دفاع مقدس آقای علی خوش‌لفظ.

پس توجه داریم که اگرچه هرچه قله را بلندتر انتخاب کنیم، دشواری‌های بیشتری را به جان خریده‌ایم، اما تحمل سختی‌ها را نیز بر خود آسان‌تر کرده‌ایم. تحمل سختی‌های یک مسیر دشوار بدون اطلاع از اهمیت مقصد، بسیار دشوار است: «در دو جای قرآن «استقیم» دارد؛ استقامت کردن یعنی ثبات ورزیدن در این راه و تحت تأثیر عوامل گوناگون قرار نگرفتن. راه، راه همواری نیست؛ راه خدا، راه تلاش در راه خدا، راه اقامه حق و عدل، راه رسیدن به تمدن اسلامی و نظام حقیقی اسلامی و جامعه اسلامی راه دشواری است؛ راهی است که پیغمبران در این راه با زحمت حرکت کردند و پیش رفتند.»^۱

۴ - دستاوردهای انقلاب اسلامی تا کنون: بیانیه گام دوم، جمع‌بندی بسیار دقیقی در این رابطه ارائه کرده است: «اولاً: ثبات و امنیت کشور و تمامی ارضی ... ثانیاً: موتور پیشران کشور در عرصه‌ی علم و فناوری و ایجاد زیرساخت‌های حیاتی و اقتصادی و عمرانی ... ثالثاً: مشارکت مردمی را در مسائل سیاسی ... به اوج رسانید ... رابعاً: بینش سیاسی آحاد مردم و نگاه آنان به مسائل بین‌المللی را به گونه‌ی شگفت‌آوری ارتقاء داد. ... خامساً: کفّهی عدالت را در تقسیم امکانات عمومی کشور سنگین کرد. ... سادساً: عیار معنویت و اخلاق را در فضای عمومی جامعه بگونه‌ای چشم‌گیر افزایش داد. ... سابعاً: نماد پُرابهت و باشکوه و افتخارآمیز ایستادگی در برابر قلدران و زورگویان و مستکبران جهان و در رأس آنان آمریکای جهان‌خوار و جنایت‌کار، روزبه‌روز برجسته‌تر شد.»^۲

۵ - در مقایسه با جهان معاصر: یکی از اصلی‌ترین دلایل ناامیدی برخی از مردم ایران را باید در مقایسه‌ی دانست که میان خود و سایر کشورهای دنیا دارند. باید پاسخ به دو سؤال را مورد توجه قرار داد: اول اینکه آیا کشورهای به اصطلاح توسعه‌یافته، به همان اندازه‌ی که ما فکر می‌کنیم،

۱. ۱۳۹۶/۰۸/۱۸ - ۱۳۹۶/۰۸/۱۸ بیانات در جمع هیئت‌های دانشجویی در روز اربعین حسینی.

۲. فرازی از بیانیه گام دوم.

توسعه‌یافته هستند؟ دوم اینکه مردم این کشورها، چه هزینه‌ای را برای همان میزان از پیشرفتی که واقعیت دارد، پرداخت کرده‌اند؟ پاسخ به این دو سؤال، نشان خواهد داد که اولاً رسانه‌ها در تصویرسازی از کشورهای به‌اصطلاح توسعه‌یافته، ما را دچار توهم کرده‌اند. ثانیاً مردم ما حاضر نیستند که از طریق تغییر سبک زندگی خود، هزینه گزاف توسعه‌یافتگی را پرداخت کنند و نتایج را بدون لوازم می‌خواهند که امری نامعقول است. باید توجه داشت که در این دو پرسش، از مولفه‌های اخلاق و معنویت کوتاه آمده‌ایم. با حجم در نظر گرفتن مولفه‌های اخلاق و معنویت در موفقیت و خوشبختی، با حجم تأسفباری از آمارهای ناامیدکننده در نسبت با تمدن غرب مواجه هستیم. افزایش آمار خودکشی‌ها، تجاوز، فروپاشی خانواده، خانه‌های سالمندان و... همه‌وهمه گوشه‌ای از شواهد این مدعا است. به همین دلیل است که رهبر معظم انقلاب، تمدن غرب را رو به افول می‌داند: «شک نیست که آمریکا و متحدانش ناکام خواهند شد و دنیا یکبار دیگر شاهد سقوط یک امپراتوری قدرتمند ولی مست، خواهد بود.»^۱

۶- در مقایسه با ایران دوره پهلوی: مردم در سنجش میزان پیشرفت خود تنها به مقایسه‌ای در عرض جغرافیایی اکتفا نمی‌کنند، بلکه به میزان رشد ایران در طول تاریخ و در مقایسه با حکومت‌های پیشین نیز نظر دارند. در این میان، دشمن به تطهیر چهره پهلوی و خصوصاً پهلوی دوم همت گماشته است. ارائه چهره حقیقی پهلوی، بار سنگینی از دوش انقلاب در امیدوارسازی مردم بر می‌دارد: «انقلاب ما یک حرکت عظیم مردمی علیه حکومتی بود که تقریباً تمام خصوصیات یک حکومت بد را داشت؛ هم فاسد بود، هم وابسته بود، هم تحمیلی و کودتایی بود و هم بی‌کفایت بود.»^۲

یکی از شبهاتی که در مقایسه دستاوردهای انقلاب و دوران پهلوی مطرح می‌شود، این است که اگر سلطنت آن‌ها ادامه می‌یافت نیز به دستاوردهای

۱. ۱۳۸۱/۱۱/۲۱ پیام به کنگره حج.

۲. ۱۳۷۷/۱۱/۱۳ بیانات در جلسه پرسش و پاسخ با جوانان؛ بخشی از این دیدار به طور کلی توضیح خوبی درباره بی‌کفایتی پهلوی است.

فعلی می‌رسیدیم و این پیشرفت‌ها، سیری طبیعی بود که فروش نفت و... به‌دست‌آمده و ربطی به تدبیر دولتمردان ما ندارد. در تبیین ماهیت حکومت پهلوی، باید بطلان چنین دیدگاهی را نیز به اثبات رساند.

۷- در مقایسه با انقلاب‌ها از پیدایش تا ۴۰ سالگی: برای سنجش میزان موفقیت یک انقلاب، باید شاخصی ارائه کرد. نمی‌توان تنها با در نظر گرفتن میزان رشد محقق نسبت به رشد ممکن سخن گفت، زیرا حتی جامعه نبوی نیز در مقام نظر، امکان رشدی بیش از آنچه که اتفاق افتاد را داشت. از طرف دیگر، منصفانه به نظر نمی‌رسد که یک انقلاب نوپا را با تمدنی که قرن‌ها به طول انجامیده است تا به اقتدار کنونی خود برسد، مقایسه کرد. بهترین راه مقایسه، بررسی انقلاب‌ها از پیدایش تا چهل سالگی آن‌ها است. سرعت تدوین یک قانون اساسی، درصد مشارکت مردم در شکل‌گیری انقلاب، توجه به نظر مردم از همان ابتدا و به رأی گذاشتن جمهوری اسلامی و... بخشی از معجزات این انقلاب است که تنها در مقایسه با سایر انقلاب‌ها، فهم خواهد شد. «عظمت پیشرفت‌های چهل‌ساله ملت ایران آن‌گاه به‌درستی دیده می‌شود که این مدت، با مدّت‌های مشابه در انقلاب‌های بزرگی همچون انقلاب فرانسه و انقلاب شوروی و انقلاب هند مقایسه شود.»^۱

«من یادداشت کرده‌ام که انقلاب‌بمان را با سه انقلاب معروف - که کم‌وبیش شما آقایان می‌شناسید - مقایسه کنم؛ البته غیر از این‌ها هم مواردی هست، اما این سه انقلاب، مهم است. یکی انقلاب کبیر فرانسه است - از انقلاب‌های دوردست؛ با دویست و خرده‌ای سال فاصله - یکی انقلاب شوروی - در فاصله تقریباً نزدیک به ما - که یکی از بزرگ‌ترین انقلاب‌های قرون اخیر است، یکی هم یک انقلاب اسلامی، یعنی انقلاب الجزایر که حقیقتاً انقلاب بود.»^۲

۱. فرازی از بیانیه گام دوم.

۲. ۱۳۷۷/۱۲/۱۵. بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در همایش آسیب‌شناسی انقلاب؛ در این دیدار مقایسه جامعی میان این چهار انقلاب صورت گرفته است.

۸- معرفی ظرفیت‌های موجود: فارغ از این که تا کنون عملکردی امیدوارکننده داشته‌ایم یا خیر، نگاه مثبت به آینده نیازمند قائل بودن به وجود ظرفیت‌های امیدوارکننده‌ای در ادامه مسیر است: «مهم‌ترین ظرفیت امیدبخش کشور، نیروی انسانی مستعد و کارآمد با زیربنای عمیق و اصیل ایمانی و دینی است... به جز این‌ها، فرصت‌های مادی کشور نیز فهرستی طولانی را تشکیل می‌دهد که مدیران کارآمد و پُرانگیزه و خردمند می‌توانند با فعال کردن و بهره‌گیری از آن، درآمدهای ملی را با جهشی نمایان افزایش داده و کشور را ثروتمند و بی‌نیاز و به معنی واقعی دارای اعتمادبه‌نفس کنند.»^۱

۹- ارائه راهکارهای پیشرفت: در کنار ارائه ظرفیت‌ها، بال دیگر نگاه مثبت به آینده را باید در بیان راهکارهایی دانست که اثبات می‌کند درایتی برای بهره‌گیری درست از ظرفیت‌ها وجود دارد و به بن‌بست نرسیده‌ایم: «هیچ بن‌بست و مشکل غیر قابل حلی در کشور وجود ندارد و ما به فضل الهی و با عزم و اراده مردم و مسئولان، و با استفاده از ظرفیت بی‌بدیل جوانان و نخبگان توانمند ایران عزیز و با فعال کردن ظرفیت‌ها و منابع ممتاز کشور، یقیناً بر مشکلات درونی و تحمیلی فائق خواهیم آمد.»^۲

راهکارها و توصیه‌های فراوانی از امام خامنه‌ای برای اقشار گوناگون در دسترس است و قصد بازگویی آن‌ها را نداریم، جمع‌بندی خوبی نیز از آن توصیه‌ها در بیانیه گام دوم ارائه شده است. یکی از این نکات مهم، تأثیر کنشگری آحاد جامعه در ارتقای جمهوری اسلامی است: «اِنَّ اللّٰهَ لَا یَغۡتَیۡرُ مَا بِقَومٍ حَتّٰی یَغۡتَیۡرُوۡا مَا بِاَنۡفُسِهِمۡ». تغییرات به دست شماست. کلید تحولات اجتماعی و تحولات عظیم در دست شماست؛ مضمون آیه این است. یک جای دیگر در یک دایره محدودتر می‌فرماید: «ذلک

۱. فرازی از بیانیه گام دوم.

۲. ۱۳۹۷/۰۷/۱۸ بیانات در دیدار سران سه قوه.

بأنَّ اللهَ لم یک مغیراً نعمةً أنعمها علی قوم حتّی یغیروا ما بأنفسهم». این آیه، پسرفت را می‌گوید. ... شبیه این مضمون در آیات متعدد دیگری هم هست که مرجعش به همین است. خلاصه این‌ها چیست؟ خلاصه این‌ها این است که شما آحاد انسان، سررشته‌دار تحولات جامعه هستید؛ شما هستید که تحول و تغییر را ایجاد می‌کنید. عزم انسان، تعیین‌کننده است.

بعضی ممکن است بگویند منظور از عزم انسان چیست؟ اراده چه کسی؟ اراده‌ی من یک نفر؟ ... عزم یکایک انسان‌ها در حد خودش تأثیر دارد؛ نه فقط در مسائل شخصی - که تأثیر تام دار- بلکه در مسائل اجتماعی. ... شما می‌روید یک جنسی را از بازار تهیه کنید - یک لباس، یا فرض بفرمایید یک وسیله‌خانه؛ یک ظرف - نوع داخلی‌اش هست، نوع خارجی‌اش هم هست؛ ... شما آن را انتخاب می‌کنید. یعنی چه کار می‌کنید: یک کارگر ایرانی را بیکار می‌کنید و یک کارگر غیر ایرانی را به کار وادار می‌کنید. خوب، مگر بیکاری امروز، مشکل عمده جامعه ما نیست. وقتی شما این‌طور کردید، بنده این‌طور کردم، آن برادر دیگر، آن خواهر دیگر، و یکی یکی از این روش پیروی کردیم، نتیجه چه می‌شود؟ ... بیکاری هم که به دنبال خودش اعتیاد، فساد و اختلافات خانوادگی می‌آورد و به دنبال آن، حوادث سیاسی و اجتماعی فراوان به وجود می‌آید. بنابراین، از یک چیز کوچکی شروع می‌شود؛ از یک اراده شخصی من و شما. پس اراده شخصی افراد هم حتّی در تحولات اجتماعی، می‌تواند اثرگذار باشد. ... انضباط اجتماعی یک نفر، در احساس لزوم انضباط اجتماعی در افراد مقابل تأثیر می‌گذارد. رفتارهای فردی ما تأثیرگذار است، حتّی در فرهنگ‌سازی و بسیاری چیزهای دیگر. به هر حال، عزم انسانی، محور و ملاک است.»^{۱۰}

۱۰ - شناخت حقیقت دشمنی دشمن: شاید همان قدر که امید به

جبهه خودی در روحیه مقاومت اثر داشته باشد، ناامیدی از دشمنان نیز نقش ایفا کند: «هزینه تسلیم شدن به مراتب بیشتر از هزینه مقاومت کردن و ایستادگی کردن است.»^۱

بخشی از کم‌طاقتی برخی از مردم در مقابل فشارهای جبهه استکبار، به این بازمی‌گردد که گمان می‌کنند می‌شد این دشمنی‌ها را کاهش داد و هزینه کمتری برای مقاومت پرداخت: «بعضی‌ها به نظر من خودشان را به نفهمی می‌زنند - شاید هم جور دیگر است - [می‌گویند] «چرا شما فلان حرف را زدید که آمریکا با شما دشمن بشود»؛ ... بحث صف‌بندی زبانی این مسئول و آن مسئول نیست؛ بحث هویت‌ها است، بحث حرکت‌ها است، بحث آرمان‌ها و آینده‌ها است. البته آن‌ها ضربه خوردند؛ در درجه اول برای اینکه لقمه چرب و نرم ایران از دستشان رفت... کمتر سرزمینی به قدر ایران دارای ثروت‌های مادی و توانایی‌های گوناگون است؛ ... اما مسئله اصلی، مسئله تقابل دو حرکت است؛ تقابل حق و باطل است؛ جاءَ الْحَقُّ وَ مَا يُبَدِّئُ الْبَاطِلُ وَ مَا يُعِيدُ؛ ... علت دشمنی، ماهیت و حقیقت این حرکت عظیم است؛ این علت دشمنی است.»^۲

دل‌ن بستن به جبهه استکبار، زمانی آسان‌تر می‌گردد که ضعف روزافزون قدرت‌های غربی مطلع شویم: «کسانی که به سازش‌گرایی دارند بدانند، آمریکا رو به افول است.»^۳ این افول، در ابعاد مختلف نمایان شده است: «قدرت سخت آمریکا هم به شدت ضربه دیده. قدرت سخت، یعنی قدرت نظامی‌گری، قدرت اقتصاد؛ آمریکا امروز پانزده تریلیون دلار بدهکار است؛ رقم، رقمی افسانه‌ای است؛ پانزده تریلیون دلار بدهکاری آمریکا است! قریب به هشتصد میلیارد دلار کسر بودجه آمریکا است در همین سال جاری؛ یعنی این‌ها در واقع عقب‌ماندگی‌های اقتصادی است.»^۴

۱. بیانات در مراسم دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه امام حسین علیه‌السلام.

۲. بیانات در دیدار مردم قم.

۳. بیانات در دیدار دانش‌آموزان و دانشجویان.

۴. بیانات در دیدار جمعی از دانش‌آموزان و دانشجویان.

۱۱ - پروپاگانداى دشمن: هرچه قدر هم از این که چرا باید امیدوار بود صحبت کنید، این سؤال باقى می ماند که: پس چرا من احساس ناامیدی می کنم؟ چرا فکر می کنم که اوضاع اصلاً خوب نیست؟ مگر می شود تا به این اندازه چیزی را خلاف واقع نشان داد؟ و... . برای پاسخ گویی باید بر چند محور تأکید داشت:

اول آنکه دشمنی برای انقلاب اسلامی وجود دارد که باتوجه به جایگاه ویژه امید، به اقتضای طبعش سعی بر ناامیدی ملت ایران خواهد داشت: «امروز بیشترین نقشه ی دشمنان، این است که ملت ایران این اعتماد به نفسی را که دارد از دست بدهد. تلاش مهم جنگ نرم دشمن، امروز متوجه این است که ملت ایران امیدش را از دست بدهد.»^۱

دوم آنکه قدرت جنگ نرم در وارونه نشان دادن واقعیت ها را اثبات کنیم: «این چیزی که ما باید اقرار کنیم که آمریکائی ها و غربی ها انصافاً در این قضیه قوی هستند، قدرت رسانه ای است، قدرت تبلیغات به معنای پروپاگاندا است؛ همانی که خودشان می گویند. آن چیزی که ما اقرار می کنیم که این ها در آن قوی هستند، قدرت تبلیغاتی و قدرت رسانه ای و وانمود کردن مطالبی است که می خواهند وانمود شود.»^۲ بیان برخی از مصادیق تاریخی که چگونه حقایق را وارونه جلوه داده اند، در این زمینه مؤثر است؛ از این که مردم شام گمان می کردند که امام علی علیه السلام نماز نمی خواند تا این که امروزه بسیاری در اروپا گمان می کنند که مردم ایران از اولیات زندگی محروم هستند.

بخشی از باورپذیری پروپاگانداى دشمن به معیارهای به ظاهر ملموس و دقیق، اما غلط در سنجش وضعیت فعلی بازمی گردد.

۱۲ - علت یابی مشکلات موجود: اگرچه بخشی از ادراک مردم از واقعیت شرایط کشور برگرفته از پروپاگانداى دشمن می تواند باشد، اما

۱. ۱۳۹۶/۱۰/۰۶. بیانات در دیدار اعضای شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی.

۲. ۱۳۹۱/۰۵/۰۳. بیانات در دیدار کارگزاران نظام.

فشار معیشتی نیز حقیقتی غیرقابل انکار است: «از مشکلات معیشتی و دیگر مشکلات مردم اطلاع داریم.»^۱ در تبیین علت وجود چنین فشارهایی می‌توان به دو نکته اشاره کرد؛ اول آنکه استکبار دارد آخرین تلاش‌های خود را برای سرنگونی نظام اسلامی به کار می‌گیرد. در نتیجه، اگر در این گام‌های آخر ماراتن مقاومت کنیم، پیروزی بزرگی در انتظار ما خواهد بود.

«تحریم فشارهایی را به یک ملت، به یک کشوری وارد می‌کند. تحریمی هم که علیه ملت ایران راه انداختند، خود آمریکایی‌ها با خوشحالی می‌گویند «در تاریخ سابقه ندارد!» بله، در تاریخ سابقه ندارد و ان‌شاءالله شکستی هم که آمریکایی‌ها در این قضیه می‌خورند، در تاریخ بی‌سابقه خواهد بود. ملت، دولت، مسئولین، همه، می‌توانند کاری کنند که این تحریم‌ها صددرصد به نفع کشور تمام بشود.»^۲

دوم این که بی‌کفایتی‌هایی از درون نظام نیز منجر به تشدید این شرایط می‌شوند، اما برای ریشه‌کن کردن این بی‌کفایتی‌ها باید به‌درستی ریشه‌یابی کرد: «بدانید که اگر بی‌توجهی به شعارهای انقلاب و غفلت از جریان انقلابی در برهه‌هایی از تاریخ چهل‌ساله نمی‌بود - که متأسفانه بود و خسارت‌بار هم بود - بی‌شک دستاوردهای انقلاب از این بسی بیشتر و کشور در مسیر رسیدن به آرمان‌های بزرگ بسی جلوتر بود و بسیاری از مشکلات کنونی وجود نمی‌داشت.»^۳ این نوع از آسیب‌شناسی نه‌تنها ناامیدکننده نیست، بلکه مردم را به انقلابی ماندن امیدوارتر نیز می‌سازد. در این راستا، لازم است مصادیقی که مقاومت کرده‌ایم و منجر به موفقیت شده و یا سازش کرده‌ایم و حاصلش شکست بوده را ذکر کنیم. نتیجه بسیاری از

۱. ۱۳۹۶/۱۲/۲۴ بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری.

۲. ۱۳۹۷/۱۰/۱۹ بیانات در دیدار مردم قم.

۳. فرازی از بیانیه گام دوم.

معاملاتی که با غربی‌ها داشته‌ایم، از جمله دو دوره مذاکرات هسته‌ای و... از این قبیل هستند. حتی بیان مصداق‌های قبل از انقلاب سازش، مانند اعتماد قاجار به فرانسه در جنگ با انگلستان، اعتماد مصدق به آمریکا در ملی کردن صنعت نفت و... نیز می‌تواند مفید باشد.

وعده‌های صادق

«قیام مردم قم صف‌بندی دو دستگاه محاسباتی، صف‌بندی دو نظام معرفتی، صف‌بندی دو الگوی تحلیلی در مقابل یکدیگر را نشان داد: یکی نظام معرفتی لیبرال‌دموکراسی دروغین پای‌درگل غربی، یکی نظام معرفتی توحیدی اسلامی؛ تقابل دو دستگاه پیش‌بینی و تقویم و محاسباتی را نشان داد: آن دستگاه محاسباتی آمریکا که ایران را آن جور می‌بیند با آن محاسبات اول کار آمریکایی‌ها که سنای آمریکا در اولین ماه‌های پیروزی انقلاب، ایران را تحریم کرد و بنا را بر این گذاشتند که تا پنج ماه دیگر، شش ماه دیگر، انقلاب اسلامی از بین خواهد رفت - این محاسبات آن‌ها است - این هم دستگاه محاسباتی نظام اسلامی که امام بزرگوار گفت «صدای خردشدن استخوان‌های مارکسیسم را دارم می‌شنوم» و یک سال بعد، دو سال بعد، همه دنیا صدای خردشدن این استخوان‌ها را شنیدند؛ مسئله این است. غرب در مقابل یک چنین پدیده‌ای قرار گرفته است؛ پدیده انقلاب اسلامی. یک طرف انبوهی از ابزارهای چشم‌پُرکن مادی - از نظامی و سیاسی و پولی و امثال این‌ها - و یک طرف یک قدرت نوظهور معرفتی و تمدنی، پُرانگیزه، پُر تحرک، آینده‌نگر که می‌داند چه کار می‌خواهد بکند، می‌داند چه کار باید بکند و کجا می‌خواهد برود؛ این‌ها در مقابل هم قرار گرفته‌اند.»^۱

این امت هنوز به خاطر دارد که چگونه وعده‌های امام سفر

کرده‌یشان، یکی پس از دیگری محقق گشت؛ از پیروزی انقلاب اسلامی گرفته تا فروپاشی شوروی، نمونه‌هایی از صدق وعده‌های روح‌الله است. امروز نیز رهبر انقلاب، گاهی خبر از آینده‌ای می‌دهد که به چشم دل می‌بیند. این وعده‌ها در دل جوانان مؤمنی که بارها راستی امامین انقلابشان را آزموده‌اند، بیش از هرچه تاکنون گفته شد، امیدبخش است.

«اگر امروز بگویند حکومت امریکا که در همه جای دنیا قلدرِ منحصربه‌فردی شده است و در همه امور عالم دخالت می‌کند، چند سال دیگر به یک کشور معمولی تبدیل خواهد شد و از‌های‌وهوی خواهد افتاد—یعنی سرنوشت انگلیس را خواهد داشت که تا چند سال پیش قدرت مطرحی بود، ولی امروز یک دولت درجه دو و سه دنیاست — بسیاری از ظاهرینان خواهند گفت: این حرف‌ها چیست؟! مگر چنین چیزی امکان دارد؟! چند سال دیگر که بگذرد، ان‌شاءالله همه خواهند دید که این طور می‌شود.»^۱

«بعد از اتمام این مذاکرات هسته‌ای، شنیدم صهیونیست‌ها گفتند فعلاً با این مذاکراتی که شد، تا ۲۵ سال از دغدغه ایران آسوده‌ایم؛ بعد از ۲۵ سال فکرش را می‌کنیم. بنده در جواب عرض می‌کنم اولاً شما ۲۵ سال آینده را نخواهید دید. ان‌شاءالله تا ۲۵ سال دیگر، به توفیق الهی و به فضل الهی چیزی به نام رژیم صهیونیستی در منطقه وجود نخواهد داشت؛ ثانیاً در همین مدت هم روحیه اسلامی مبارز و حماسی و جهادی، یک‌لحظه صهیونیست‌ها را راحت نخواهد گذاشت؛ این را بدانند.»^۲

«کشوری در این منطقه و شاید در همه جای دنیا، به بدی دولت سعودی من سراغ ندارم؛ دولت سعودی، هم مستبد است، هم دیکتاتور

۱. ۲۷/۱۰/۱۳۷۳ بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم.

۲. ۱۸/۰۶/۱۳۹۴ بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم.

است، هم ظالم است، هم وابسته است، هم فاسد است. برای این دولت این جور، امکانات هسته‌ای فراهم می‌کنند؛ اعلان کردند که نیروگاه هسته‌ای برایش می‌سازند، اعلان کردند که مراکز تولید موشک برایش درست می‌کنند! آن‌جا اشکالی ندارد؛ آن‌جا چون وابسته به آن‌ها است، چون متعلق به آن‌ها است، اشکال ندارد که بسازند. حالا البته دارند اعلان می‌کنند، اگر هم بسازند، بنده شخصاً ناراحت نمی‌شوم؛ چون می‌دانم که این‌ها ان‌شاءالله در دوران نه‌چندان دوری، به دست مجاهدان اسلامی خواهد افتاد.»^۱

عنوان «وعده‌های صادق» را —اگرچه بسیار امیدآفرین هستند — در عرض سایر دریچه‌های امید ذکر نکردیم، زیرا نتیجه و فرع آن‌ها هستند. در واقع، این پیش‌بینی‌ها برخاسته از همان نگاه ویژه به سنت‌های الهی و شناخت صحیح از وضعیت موجود در تطبیق بر آن سنت‌ها هستند.

در ادامه این گزارش به بررسی وضعیت امید اجتماعی در ایران از دریچه آمارهای موجود می‌پردازیم.

وضعیت امید اجتماعی

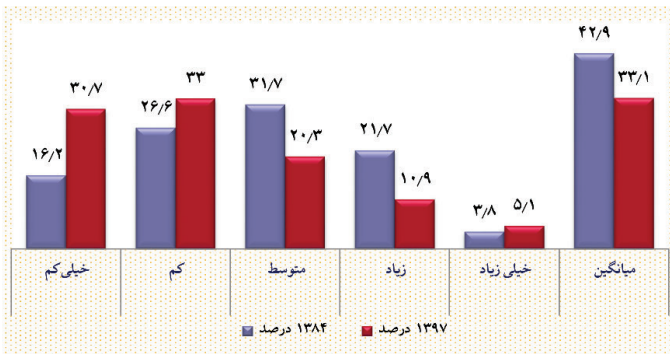
پیمایش‌ها و نظرسنجی‌های مختلف به طور مستقیم و غیرمستقیم امید اجتماعی را سنجیده‌اند؛ در اینجا بر این پیمایش‌ها تأکید داریم و سعی می‌شود توالی سال‌ها نیز رعایت شود اما بر دهه ۱۳۹۰ تمرکز می‌شود. برای اینکه تصویری از وضعیت امید اجتماعی در دهه ۸۰ داشته باشیم، به پیمایش فرهنگ سیاسی در سال ۱۳۸۴ اشاره می‌کنیم. در این سال‌ها امیدواری بیشتر بوده است. در پیمایش فرهنگ سیاسی مردم ایران در سال ۱۳۸۴ (موج اول) و سال ۱۳۹۷ (موج دوم) بیش از ۶۰ درصد افراد، با گویه‌های بیانگر بهبود اوضاع جامعه در آینده، مخالف بودند یعنی اکثریت افراد به بهبود اوضاع در آینده امیدوار نبوده‌اند. این نسبت در سال ۱۳۹۷ افزایش یافته و به بیش از ۶۵ درصد رسیده است. یعنی به نوعی می‌توان گفت که امیدواری در سال ۱۳۸۴ بیشتر بوده است. در سال ۱۳۸۴، نزدیک به ۶۸ درصد پاسخگویان با گویه اول که بیانگر پیشرفت ایران در مقایسه با کشورهای خاورمیانه است، مخالف بوده‌اند و ۲۱ درصد نیز امیدوار بودند که چنانچه اوضاع به همین صورت پیش برود، در آینده ایران پیشرفته‌ترین کشور خاورمیانه خواهد شد. در سال ۱۳۹۷، نسبت مخالفان به میزان ناچیزی (۷/۰ درصد) کاهش یافته است اما نسبت موافقان با این گویه حدود ۵ درصد کاهش یافته است.

جدول ۱: مقایسه توزیع فراوانی افراد برحسب پاسخ به گویه‌های امید به آینده کشور (۱۳۸۴ و ۱۳۹۷)

گویه‌ها		سال	کم	متوسط	زیاد
۱	اگر وضع به همین صورت پیش برود، در آینده ایران پیشرفته‌ترین کشور خاورمیانه خواهد شد.	۱۳۸۴	۶۷/۸	۱۰/۸	۲۱/۴
		۱۳۹۷	۶۷/۱	۱۶/۳	۱۶/۷
۲	اگر اوضاع به همین صورت پیش برود، ده سال بعد، زندگی در ایران، امن تر و بهتر از امروز خواهد بود.	۱۳۸۴	۶۲/۵	۱۴/۲	۲۳/۴
		۱۳۹۷	۶۵/۸	۱۷/۷	۱۶/۵
۳	اگر اوضاع به همین صورت پیش برود، زندگی نسل‌های آینده ایران، بسیار بهتر از زندگی نسل امروز خواهد بود.	۱۳۸۴	۶۰/۸	۱۳	۲۶/۲
		۱۳۹۷	۶۶/۶	۱۶/۷	۱۶/۷

در مورد پاسخ به گویه اول جدول ۱ (اگر اوضاع به همین صورت پیش برود، ده سال بعد، زندگی در ایران، امن تر و بهتر از امروز خواهد بود)، امیدواری به بهبود اوضاع در آینده امن تر و بهتر کم بوده است. در مورد گویه دوم (اگر اوضاع به همین صورت پیش برود، ده سال بعد، زندگی در ایران، امن تر و بهتر از امروز خواهد بود)، حدود ۲۳ درصد پاسخگویان در سال ۸۴ بر این باور بودند اگر اوضاع به همین صورت پیش برود در ده سال آینده، زندگی در ایران امن تر و بهتر خواهد بود. نسبت این افراد در سال ۱۳۹۷، کاهش یافته و به ۱۶/۵ درصد کاهش یافته است. گویه سوم (اگر اوضاع به همین صورت پیش برود، زندگی نسل های آینده ایران، بسیار بهتر از زندگی نسل امروز خواهد بود)، امیدواری به آینده دورتر را می سنجد. ناامیدی در خصوص بهبود اوضاع در آینده دور نیز زیاد بوده است. نسبت کسانی که امیدوار بودند، در صورت استمرار وضع موجود، زندگی نسل های آینده ایران بسیار بهتر از زندگی نسل امروز خواهد بود از حدود ۲۶ درصد در سال ۱۳۸۴ به حدود ۱۷ درصد کاهش یافته است. در پیمایش فرهنگ سیاسی مردم ایران در سال ۱۳۸۴ (موج اول) و سال ۱۳۹۷ (موج دوم) میانگین روند شاخص کلی امید به آینده ایران در نمودار ۱ مشاهده می شود.

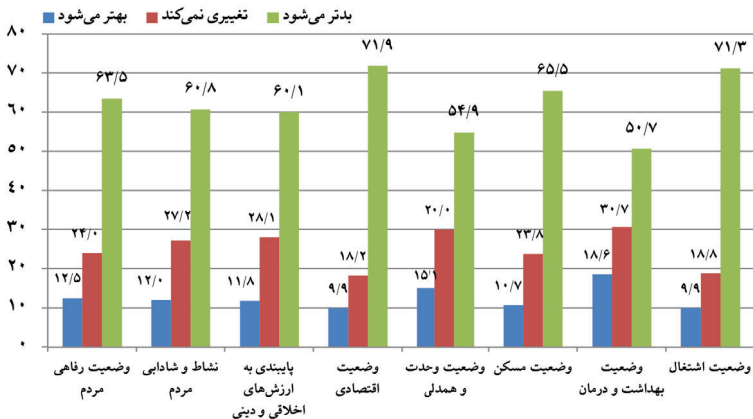
نمودار ۱: شاخص کلی امید به آینده ایران در سال های ۱۳۸۴ و ۱۳۹۷

(منبع: پیمایش فرهنگ سیاسی ایرانیان، ۱۳۸۴ و ۱۳۹۷)

آمار نمودار ۱ نشان می‌دهد که میانگین امید به آینده کشور در سال ۱۳۸۴، عدد ۴۲/۹ (از ۱۰۰) بوده است و این عدد در سال ۱۳۹۷ به ۳۳/۱ درصد رسیده است. پیمایش سنجش وضعیت سرمایه اجتماعی در بین مردم ایران (۱۳۹۷) نیز وضعیت را به گونه‌ای شبیه پیمایش فرهنگ سیاسی نشان می‌دهد (جدول و نمودار ۲).

جدول ۲: ارزیابی از آینده در پیمایش ملی سرمایه اجتماعی (۱۳۹۷)

شاخص‌ها	بهبتر می‌شود	تغییری نمی‌کند	بدتر می‌شود
وضعیت رفاهی مردم	۱۲/۵	۲۴	۶۳/۵
نشاط و شادابی مردم	۱۲	۲۷/۲	۶۰/۸
پایبندی به ارزش‌های اخلاقی و دینی	۱۱/۸	۲۸/۱	۶۰/۱
وضعیت اقتصادی	۹/۹	۱۸/۲	۷۱/۹
وضعیت وحدت و همدلی	۱۵/۱	۳۰	۵۴/۹
وضعیت مسکن	۱۰/۷	۲۳/۸	۶۵/۵
وضعیت بهداشت و درمان	۱۸/۶	۳۰/۷	۵۰/۷
وضعیت اشتغال	۹/۹	۱۸/۸	۷۱/۳

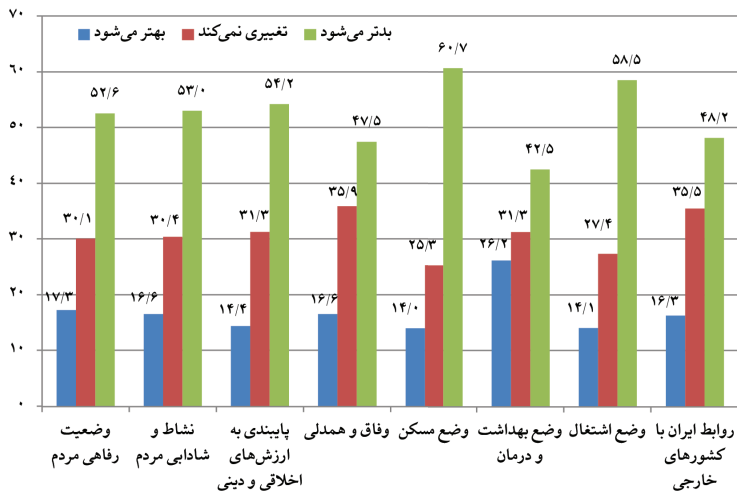

نمودار ۲: ارزیابی از آینده در پیمایش ملی سرمایه اجتماعی (۱۳۹۷)

در پیمایش سنجش وضعیت سرمایه اجتماعی در بین مردم ایران در سال ۱۴۰۰، وضعیت امیدواری در حوزه‌های مختلف، اندکی بهتر شده است. (جدول ۳ و نمودار ۳).

جدول ۳: ارزیابی از آینده در پیمایش ملی سرمایه اجتماعی (۱۴۰۰)

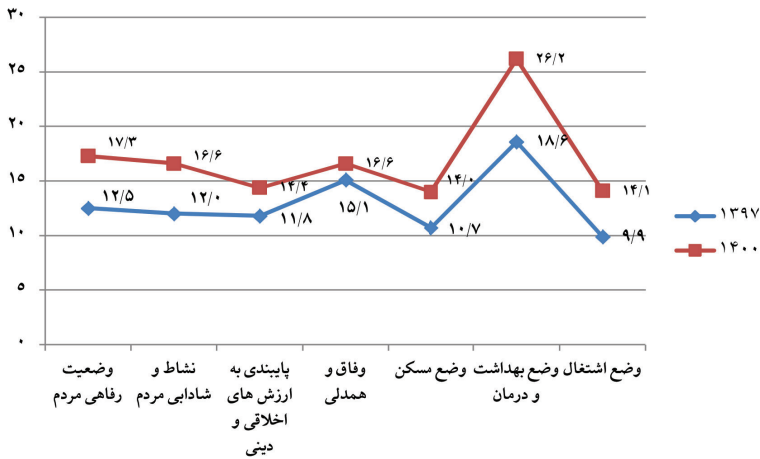
شاخص‌ها	بهرتر می‌شود	تغییری نمی‌کند	بدتر می‌شود
وضعیت رفاهی مردم	۱۷/۳	۳۰/۱	۵۲/۶
نشاط و شادابی مردم	۱۶/۶	۳۰/۴	۵۳
پابندی به ارزش‌های اخلاقی و دینی	۱۴/۴	۳۱/۳	۵۴/۲
وفاق و همدلی	۱۶/۶	۳۵/۹	۴۷/۵
وضع مسکن	۱۴	۲۵/۳	۶۰/۷
وضع بهداشت و درمان	۲۶/۲	۳۱/۳	۴۲/۵
وضع اشتغال	۱۴/۱	۲۷/۴	۵۸/۵
روابط ایران با کشورهای خارجی	۱۶/۳	۳۵/۵	۴۸/۲

نمودار ۳: ارزیابی از آینده در پیمایش ملی سرمایه اجتماعی (۱۴۰۰)

میزان امید در سال ۱۳۹۷ با میانگین‌گیری از ستون «وضعیت بهتر می‌شود»،

۱۲/۵۶ (از ۱۰۰) است و در سال ۱۴۰۰، میانگین ۱۶/۹۳ (از ۱۰۰) است. در هر دو سال، میزان امید پایین است اما در سال ۱۴۰۰، ۴ نمره رشد داشته است. همان‌طور که در نمودار ۴ مشاهده می‌شود، امیدواری (با وجود آنکه در کل کم است) اما سال ۱۴۰۰ نسبت به سال ۱۳۹۷ بیشتر نشان می‌دهد.

نمودار ۴: مقایسه امیدواری (وضعیت بهتر می‌شود) در سال ۱۳۹۷ و ۱۴۰۰

در ادامه گزارش با استفاده از نظرسنجی‌های سال ۱۴۰۱ و ۱۴۰۲ نشان می‌دهیم که این امیدواری متزلزل بوده است. ابتدا کمی به عقب‌تر و در زمان توافق برجام (سال ۱۳۹۴) برگردیم؛ در نظرسنجی مسائل روز آبان سال ۱۳۹۴ که توسط ایسپا انجام شد، از پاسخگویان این سؤال پرسیده شد: «به نظر شما وضعیت اقتصادی کشور پس از اجرای برجام (توافق هسته‌ای) چگونه خواهد شد؟». آمارهای جدول ۴ نشان می‌دهد که ۴۶/۹ درصد از پاسخگویان بیان کرده‌اند وضعیت اقتصادی کشور پس از اجرای برجام بهتر خواهد شد. ۴۲/۲ درصد گفته‌اند پس از اجرای برجام، وضعیت اقتصادی کشور تغییری نخواهد کرد. ۹/۶ درصد معتقد بودند وضعیت اقتصادی کشور پس از اجرای برجام (توافق هسته‌ای) بدتر خواهد شد و ۱/۴ درصد به این سؤال پاسخ نداده‌اند.

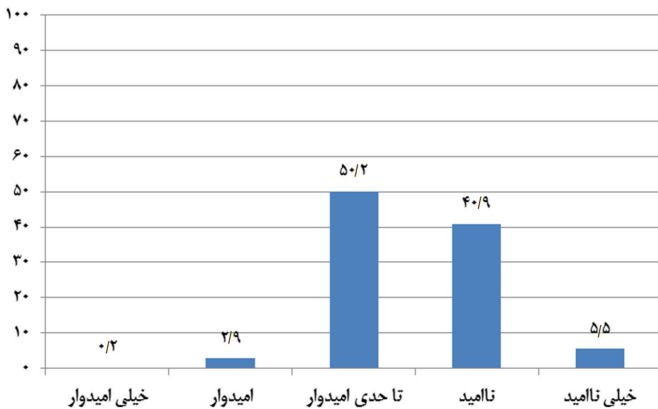
جدول ۴: نگرش پاسخگویان به آینده اقتصادی

امید به آینده اقتصادی	آبان ۱۳۹۴	بهمن ۱۳۹۵	بهمن ۱۳۹۶	خرداد ۱۳۹۷	مرداد ۱۳۹۷
بهبتر خواهد شد	۴۶/۹	۱۷/۰	۱۰/۷	۸/۷	۸/۲
تغییری نخواهد کرد	۴۲/۲	۳۱/۰	۲۷/۸	۲۷/۱	۱۶/۵
بدتر خواهد شد	۹/۶	۴۶/۷	۵۸/۵	۴۸/۴	۷۲/۹
بی پاسخ - نمی دانم	۱/۴	۵/۳	۳	۱۵/۹	۲/۴

منبع: نظرسنجی‌های ایسپا

در آبان سال ۹۴، امیدواری پس از برجام به‌طور محسوسی بالا رفته بود اما در سال بعد امیدواری کمتر شد؛ در بهمن سال ۱۳۹۵ از مردم پرسیده شد: «در سال آینده وضعیت اقتصادی کشور بهتر می‌شود، بدتر می‌شود یا همین وضعیت ادامه پیدا می‌کند؟» طبق نتایج به‌دست‌آمده، ۴۶/۷ درصد از پاسخگویان گفته‌اند در سال آینده وضعیت اقتصادی کشور بدتر می‌شود، از نظر ۳۱ درصد، وضعیت اقتصادی کشور تغییری نخواهد کرد و تنها ۱۷ درصد معتقد بودند در سال آینده وضعیت اقتصادی کشور بهتر می‌شود و ۵/۳ درصد به این سؤال پاسخ نداده‌اند. در نظرسنجی «بررسی دیدگاه مردم ایران در خصوص عملکرد دولت دوازدهم و انتظارات از آن (بهمن ۱۳۹۶)»، ۵۸/۵ درصد از پاسخگویان بیان کرده‌اند وضعیت اقتصادی کشور در سال آینده بدتر خواهد شد و ۲۷/۸ درصد بیان کردند که وضعیت اقتصادی کشور در سال آینده فرقی نخواهد کرد و ۱۰/۷ درصد معتقد بودند که وضعیت اقتصادی کشور در سال آینده بهتر خواهد شد. در نظرسنجی «بررسی دیدگاه مردم ایران در خصوص مسائل روز کشور (خرداد ۹۷)»، ۴۸/۴ درصد از پاسخگویان بیان کرده‌اند وضعیت اقتصادی کشور در سال آینده بدتر خواهد شد، ۲۷/۱ درصد بیان کرده‌اند وضعیت اقتصادی کشور در سال آینده فرقی نخواهد کرد و ۸/۷ درصد معتقد بودند که وضعیت اقتصادی کشور در سال آینده بهتر خواهد شد.

در مرداد سال ۱۳۹۷ در نظرسنجی «بازتاب‌های اجتماعی مسائل روز جامعه در افکار عمومی» (موج دوم) که در سطح کل کشور انجام شد، این سؤال پرسیده شد: «با توجه به احتمال افزایش تحریم‌های ایران، به نظر شما وضع اقتصادی مردم چه تغییری نسبت به قبل خواهد کرد؟» همان‌طور که در آمار جدول ۴ مشاهده می‌شود، ۷۲/۹ درصد از پاسخگویان بیان کرده‌اند که با توجه به احتمال افزایش تحریم‌های ایران، وضع اقتصادی مردم نسبت به قبل بدتر خواهد شد و تنها ۷/۲ درصد گفته‌اند بهتر خواهد شد. ۱۶/۵ درصد معتقد بودند با توجه به احتمال افزایش تحریم‌های ایران، وضع اقتصادی مردم نسبت به قبل تغییری نخواهد کرد. ۲/۴ درصد از پاسخگویان به این سؤال پاسخ نداده‌اند. نتایج پیمایش ملی مرکز تحقیقات صداوسیما در سال ۱۳۹۷ نیز نشان می‌دهد که امیدواری در این سال پایین آمده است (نمودار ۵).

نمودار ۵: شاخص کلی امید به آینده، ۱۳۹۷

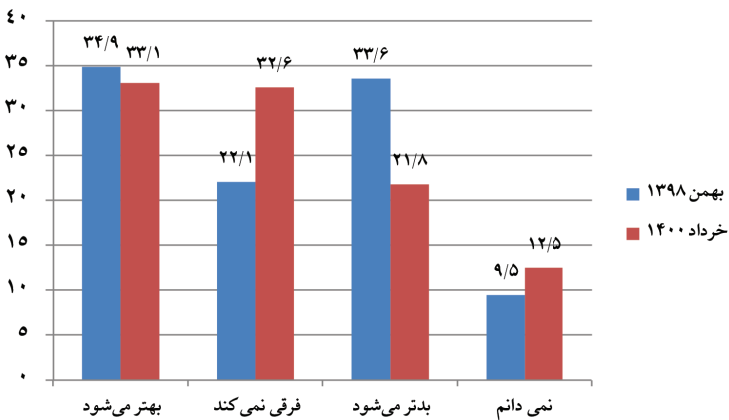
مرکز تحقیقات صداوسیما، ۱۳۹۷

در نظرسنجی «مسائل روز جامعه» که توسط ایسپا در بهمن‌ماه ۱۳۹۸ انجام و در ۲۰ خرداد ۱۴۰۰ تکرار شد، این سؤال پرسیده شد که «فکر می‌کنید در سال آینده، وضعیت کشور نسبت به الان چه تغییری خواهد

کرد؟». پاسخ‌ها در دو مقطع زمانی یادشده در جدول ۵ و نمودار ۶ نمایش داده شده است. در بهمن ۹۸، ۳۴/۹ درصد از پاسخگویان بیان کرده‌اند وضعیت آینده کشور نسبت به الان بهتر خواهد شد. همچنین ۳۳/۶ درصد معتقد بوده‌اند که وضعیت کشور روز به روز بدتر می‌شود. ۲۲/۱ درصد معتقد بودند وضع کشور نه بهتر می‌شود و نه بدتر. ۹/۵ درصد از پاسخگویان به این سؤال پاسخ نداده‌اند.

جدول ۵: نگرش پاسخگویان به وضعیت آینده کشور در سال‌های ۱۳۹۸ و ۱۴۰۰

سال	بهتر می‌شود	فرقی نمی‌کند	بدتر می‌شود	نمی‌دانم
بهمن ۱۳۹۸	۳۴/۹	۲۲/۱	۳۳/۶	۹/۵
خرداد ۱۴۰۰	۳۳/۱	۳۲/۶	۲۱/۸	۱۲/۵

نمودار ۶: نگرش پاسخگویان به وضعیت آینده کشور در سال‌های ۱۳۹۸ و ۱۴۰۰

در پیمایش نگرش‌های اقتصادی ایرانیان (۱۳۹۹) این سؤال مطرح شد که «فکر می‌کنید در ۵ سال آینده وضعیت اقتصادی کشور بهتر می‌شود یا بدتر؟». نتایج در نمودار ۷ آمده است. به نظر اغلب پاسخگویان (۶۳ درصد) وضعیت اقتصادی در ۵ سال آینده بدتر خواهد شد و ۲۴ درصد به بهبود شرایط خوش بین هستند.

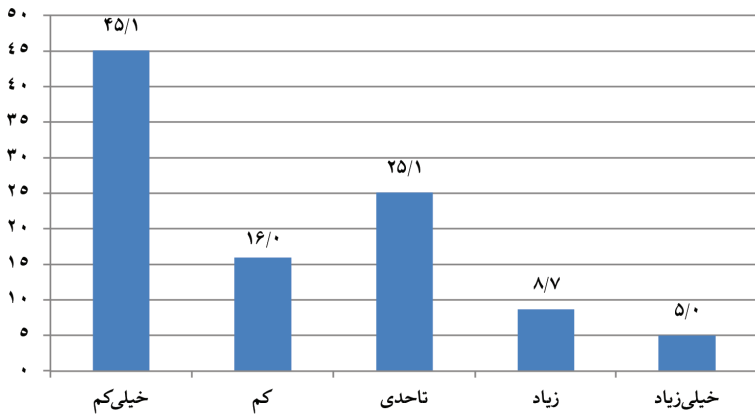
نمودار ۷: فکر می‌کنید در ۵ سال آینده وضعیت اقتصادی کشور بهتر می‌شود یا بدتر؟

منبع: پیمایش فرهنگ اقتصادی ایرانیان، ۱۳۹۹

در میان متغیرهای زمینه‌ای، سن مهم‌ترین عامل اثرگذار بر نگرش به آینده است و سالمندان نسبت به جوانان امیدوارترند؛ مردان نیز اندکی نسبت به زنان به آینده خوش‌بین‌ترند. پرسش از آینده در پیمایش‌های دیگر هم سابقه دارد؛ به‌عنوان مثال در موج سوم پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۱۳۹۴ از آینده اقتصادی دقیقاً با همین جمله‌بندی پرسش شده است. در آنجا ۲۴ درصد از پاسخگویان تصور می‌کردند وضعیت بهتر می‌شود، ۱۴ درصد معتقد بودند وضعیت فرقی نخواهد کرد و ۶۳ درصد هم بر این باور بوده‌اند که وضعیت بدتر خواهد شد. از این جهت تغییر چندانی در نگرش افکار عمومی به آینده اقتصادی کشور دیده نمی‌شود. علاوه بر تصور افراد از آینده اقتصادی کلان جامعه، تصور آنان درباره آینده فردی خودشان هم سنجیده شده است. از پاسخگویان سؤال شده است: «فکر می‌کنید چقدر بتوانید در ایران از نظر اقتصادی به آن چیزی که می‌خواهید، برسید؟». پاسخگویان می‌توانستند بر روی طیفی پنج‌تایی از «خیلی کم» تا «خیلی زیاد» را انتخاب کنند. توزیع فراوانی پاسخ‌ها در نمودار ۸

آمده است. بیش از ۶۰ درصد از پاسخگویان امید چندانی به موفقیت اقتصادی خود در ایران و دست یافتن به آمال اقتصادی‌شان ندارند. معنادارترین تفاوت در پاسخ به این سؤال را پنداشت طبقاتی نشان می‌دهد؛ قریب به ۸۰ درصد کسانی که خود را متعلق به طبقه پایین می‌دانند، احتمال دست یافتن به خواست‌های اقتصادی‌شان را اندک تصور می‌کنند؛ حال آن‌که این نسبت برای کسانی که خود را متعلق به طبقه بالا یا متوسط روبه‌بالا می‌دانند، ۳۶ درصد است. به‌علاوه، آن دسته از پاسخگویان که سرانه درآمد آن‌ها یک میلیون تومان و کمتر است نیز نسبت به دیگران امید به موفقیت اقتصادی پایین‌تری دارند. تحصیلات دانشگاهی تفاوتی در تصور نسبت به آینده فردی ایجاد نمی‌کند. در کل جمعیت، ۴۷ درصد از پاسخگویان هم معتقدند که وضعیت اقتصادی کشور در ۵ سال آینده بدتر می‌شود. همچنین آنان احتمال چندانی برای دستیابی به آرزوهای اقتصادی شخصی خود قائل نیستند. حدود ۸ درصد هم در نقطه مقابل قرار دارند.

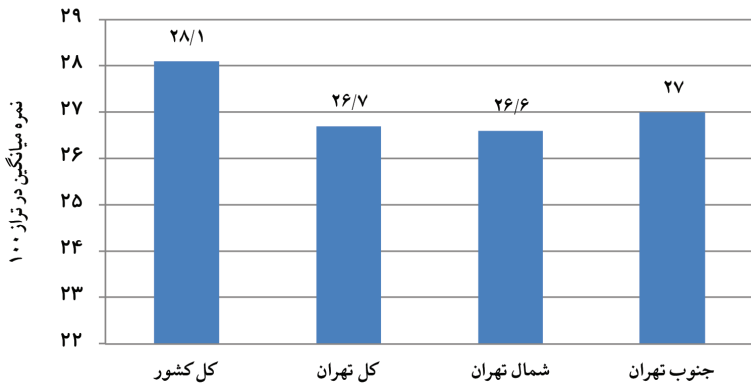

نمودار ۸: فکر می‌کنید چقدر بتوانید در ایران از نظر اقتصادی به آن چیزی که می‌خواهید، برسید؟

منبع: پیمایش فرهنگ اقتصادی ایرانیان، ۱۳۹۹

با توجه به اینکه افراد ارزیابی مناسبی از شرایط نداشته و درعین حال بسیاری از آن‌ها نتوانسته‌اند پس‌انداز داشته باشند احتمال موفقیت اقتصادی خویش در ایران را کم ارزیابی کرده و درعین حال امید آن‌ها برای بهبود وضعیت اقتصادی جامعه و کاهش نابرابری در آینده زیاد نیست. در موج سوم پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۹۵)، ۶۵/۵ درصد از پاسخ‌گویان معتقد بودند که فاصله ثروتمندان با فقرا در ۵ سال گذشته بیشتر شده و ۶۳/۹ درصد نیز معتقد بودند که در ۵ سال آینده نیز این فاصله بیشتر خواهد شد، شرایط اقتصادی کشور از سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰ باعث شد آنچه بیشتر مردم انتظار داشتند به واقعیت بپیوندد.

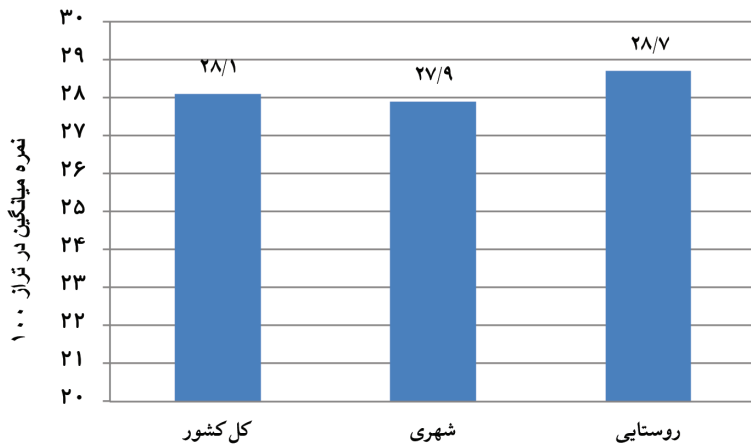
در پیمایش نگرش‌های اقتصادی ایرانیان (۱۳۹۹) علاوه بر تصور افراد از آینده اقتصادی کشور، تصور آنان در سطح خرد درباره آینده فردی خود نیز با این پرسش که «فکر می‌کنید چقدر بتوانید در ایران از نظر اقتصادی به آن چیزی که می‌خواهید، برسید؟» موردسنجش قرار گرفت. همچنین در ادامه، نتیجه مرتبط با شاخص به تفکیک هر یک از متغیرهای زمینه‌ای به‌طور جداگانه در نمودار ۹ ارائه شده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، در گستره کل کشور نمره میانگین این شاخص در تراز ۱۰۰، کمتر از ۳۰ و بسیار کمتر از حد متوسط است (۲۸/۱). بر این اساس، ۶۱/۱ درصد اعتقاد دارند در پنج‌ساله آینده به اهداف اقتصادی و برنامه‌هایی که برای خود دارند نخواهند رسید و تنها به نظر ۱۳/۷ درصد این اهداف محقق می‌شود؛ ۲۵/۱ درصد نیز گزینه «تأخیری» را انتخاب کرده‌اند. نمره میانگین شاخص در تهران نیز همانند نمره شاخص امید تهران در سطح کلان در بخش قبلی - کمتر از حد متوسط کل کشور است (۲۶/۷). تفاوت چندانی بین نمره میانگین دو منطقه شمال (۲۶/۶) و جنوب (۲۷) تهران وجود ندارد و این تفاوت نیز معنادار نیست.

نمودار ۹: تصور از وضعیت اقتصادی فردی در پنج سال آینده به تفکیک تهران و کل کشور

منبع: پیمایش فرهنگ اقتصادی ایرانیان، ۱۳۹۹

همچنین نمودار ۱۰ نشان می‌دهد که در نمره میانگین این شاخص - همانند شاخص قبلی در سطح کلان - تفاوت واضحی در دو گروه روستایی و شهری وجود ندارد.

نمودار ۱۰: تصور از وضعیت اقتصادی فردی خودشان در پنج سال آینده به تفکیک محل سکونت

منبع: پیمایش فرهنگ اقتصادی ایرانیان، ۱۳۹۹

همان گونه که در نمودار ۱۱ مشاهده می شود، نمره میانگین شاخص در طبقه پایین بسیار کمتر از حد متوسط و در طبقه بالا بیشتر از حد متوسط است. بر این اساس می توان گفت بین طبقه افراد و تصور از آینده اقتصادی کشور ارتباط معنادار وجود دارد و به عبارت ساده همانند بخش قبلی در خصوص تصور از آینده اقتصادی کلان کشور در اینجا نیز با افزایش جایگاه طبقاتی بر میزان امید به آینده فردی مردم افزوده می شود.

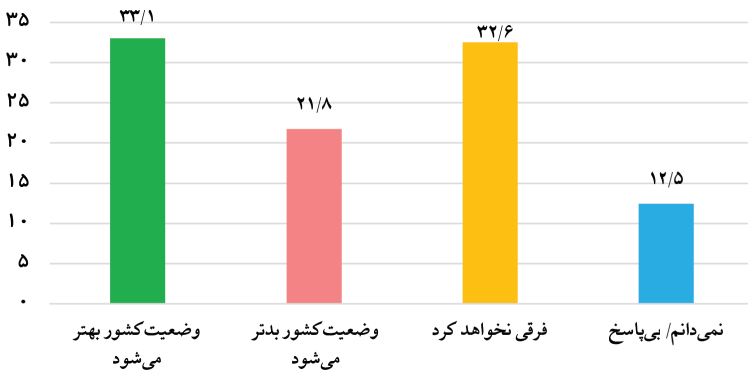
نمودار ۱۱: تصور از وضعیت اقتصادی فردی خودشان در پنج سال آینده به تفکیک پنداشت طبقاتی

منبع: پیمایش فرهنگ اقتصادی ایرانیان، ۱۳۹۹

اما همان طور که فضای تبلیغی شکل گرفته حول برجام، نوعی از امیدواری را ایجاد اما سپس این امید فروکش کرد، داده های نظرسنجی های ایسپا نشان می دهد حدی از امیدواری به انتخابات ریاست جمهوری ۱۴۰۰ نیز وجود داشته است هرچند کاهش محسوس مشارکت در انتخابات نیز داده مهمی دال بر ناامیدی به انتخابات بوده است. در سال ۱۴۰۰ در نظرسنجی ایسپا، به منظور سنجش میزان امیدواری مردم به بهبود وضعیت کشور با تغییر دولت در انتخابات ۱۴۰۰، از مردم پرسیده شد: «فکر می کنید با تغییر دولت در انتخابات

ریاست جمهوری ۱۴۰۰، وضعیت کشور چه تغییری خواهد کرد؟». نتایج نظرسنجی حضوری ایسپا در بیست خرداد ۱۴۰۰ نشان می‌دهد که ۳۳٫۱ درصد مردم ایران گفته‌اند با تغییر دولت وضعیت کشور بهتر می‌شود، از نظر ۲۱/۸ درصد مردم وضع کشور با تغییر دولت بدتر خواهد شد، ۳۲/۶ درصد گفته‌اند با تغییر دولت اوضاع کشور فرقی نخواهد کرد و ۱۲/۵ درصد در این خصوص اظهار بی‌اطلاعی کرده‌اند.

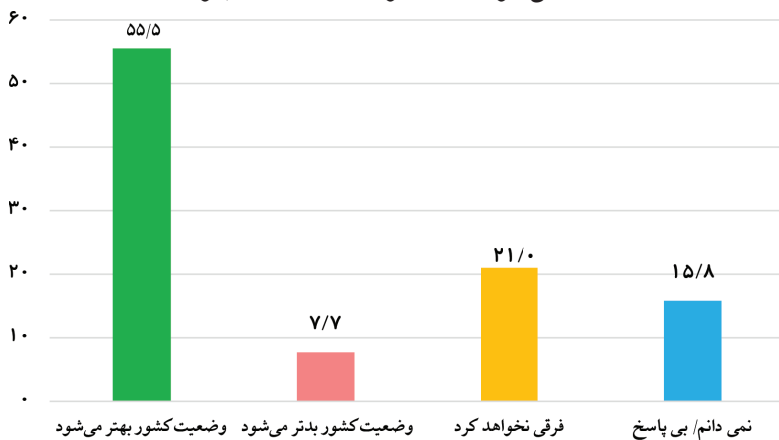
این پرسش در سه نظرسنجی تلفنی ایسپا نیز از مردم پرسیده شده است. در این نظرسنجی‌ها نیز امیدواری به بهتر شدن وضعیت کشور با تغییر دولت همچون نظرسنجی حضوری کمی بیشتر از ۳۰ درصد بوده است، اما اعتقاد به بدتر شدن وضعیت در صورت تغییر دولت از ۱۱/۷ تا ۱۳/۱ درصد متغیر بوده است که تفاوت میان نتایج نظرسنجی‌های تلفنی با نظرسنجی حضوری در این خصوص می‌تواند ناشی از محافظه‌کاری پاسخگویان در نظرسنجی‌های تلفنی باشد. دیدگاه مردم در این مورد برحسب متغیرهای زمینه‌ای در نظرسنجی ۲۰ خرداد ۱۴۰۰ نشان می‌دهد که درصد زنانی که نمی‌دانند با تغییر دولت در سال آینده، کشور چه وضعیتی پیدا می‌کند، بیشتر از مردان بوده است. افراد بالای ۵۰ سال، در مقایسه با سایر گروه‌های سنی، امید بیشتری به بهبود وضعیت کشور با تغییر دولت داشتند. افراد دانشگاهی بیشتر از افراد غیردانشگاهی معتقد بودند با تغییر دولت، اتفاقی در وضعیت کشور رخ نخواهد داد. از کل افراد بیکار، ۲۳/۷ درصد آن‌ها امیدوار بودند با تغییر دولت، وضعیت کشور بهتر می‌شود. این میزان امیدواری در بین افراد شاغل، ۳۲/۱ درصد، دانش‌آموزان/ دانشجویان ۳۱/۵ درصد، افراد خانه‌دار ۳۲/۵ درصد و در بین افراد بازنشسته ۳۸/۸ درصد بوده است.

نمودار ۱۲: دیدگاه پاسخگویان در خصوص تغییر وضعیت کشور بعد از انتخابات ۱۴۰۰ (۲۰ خرداد، ۱۴۰۰)

طبق نتایج نظرسنجی شهریور ۱۳۹۹، نیمی از کسانی که گفته‌اند قطعاً و به احتمال زیاد در انتخابات ریاست جمهوری شرکت می‌کنند (۵۰/۱ درصد) معتقد بودند که با تغییر دولت وضعیت کشور بهتر می‌شود. این میزان امیدواری مشارکت‌کنندگان در آذرماه ۱۳۹۹ و فروردین ۱۴۰۰ بدون تغییر محسوسی، به ترتیب ۴۹/۹ درصد و ۵۰/۴ درصد بوده است، اما در خرداد ۱۴۰۰ با اندکی رشد به ۵۵/۵ درصد رسیده است. درصد افرادی که گفته‌اند وضع کشور بدتر می‌شود در چهار نظرسنجی بین ۴/۷ تا ۷/۷ درصد در نوسان بوده است. از نظر ۱۹/۲ درصد کسانی که قصد دارند در انتخابات شرکت کنند، با روی کار آمدن دولت جدید تغییری در وضعیت کشور رخ نمی‌دهد. این نسبت در آذر ۱۳۹۹ به ۱۷/۲ درصد، در فروردین ۱۴۰۰ به ۲۱/۷ درصد و در ۲۰ خرداد ۱۴۰۰ به ۲۱ درصد می‌رسد. درصد افرادی که نمی‌دانستند وضعیت کشور با تغییر دولت، چه تغییری می‌کند از ۲۵/۵ درصد در فروردین ۱۳۹۹ به ۱۵/۸ درصد در ۲۰ خرداد ۱۴۰۰ کاهش می‌یابد. مطابق نتایج نظرسنجی ۲۰ خرداد ۱۴۰۰ در بین افرادی که قطعاً یا به احتمال زیاد قصد شرکت در انتخابات ریاست جمهوری را داشته‌اند،

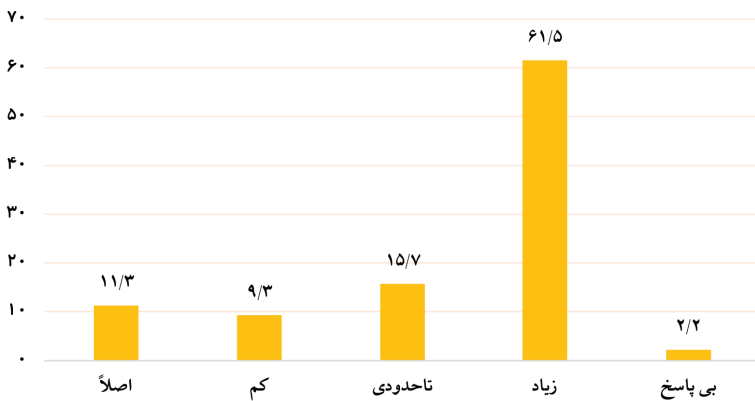
مردان (۵۹/۲ درصد) بیشتر از زنان (۵۲/۱ درصد) به بهبود وضعیت کشور با تغییر دولت امیدوار بودند. افراد بالای ۵۰ سال (۵۸/۳ درصد) بیشتر از جوانان (۵۱/۲ درصد) معتقدند با تغییر دولت در انتخابات ریاست جمهوری وضعیت کشور بهتر می شود. این امیدواری در بین مشارکت کنندگان دانشگاهی (۵۸/۱ درصد) بیشتر از افراد غیردانشگاهی (۵۴/۱ درصد)، در بین ساکنان شهری (۵۶/۷ درصد) بیشتر از ساکنان روستایی (۵۲/۹ درصد) و در بین افراد بازنشسته (۶۴/۲ درصد) و شاغل (۵۷/۴ درصد) بیشتر از افراد خانه دار (۵۲/۶ درصد)، بیکار (۴۸/۹ درصد) و دانش آموز/دانشجو (۵۳ درصد) بوده است.

نمودار ۱۳: دیدگاه پاسخگویان در خصوص وضعیت کشور با تغییر دولت (۲۰ خرداد: ۱۴۰۰)

در نظرسنجی ۲۷ تا ۳۰ اردیبهشت ۱۴۰۰، باهدف بررسی عواملی که باعث می شود مردم در انتخابات شرکت نکنند، از پاسخگویانی که گفته اند هنوز تصمیمی برای مشارکت در انتخابات نگرفته اند، احتمال کمی دارد در این انتخابات شرکت کنند و به هیچ وجه در انتخابات شرکت نخواهند کرد خواسته شده است میزان موافقت خود را با این گویه اعلام کنند که «هرکسی انتخاب شود چیزی عوض نمی شود».

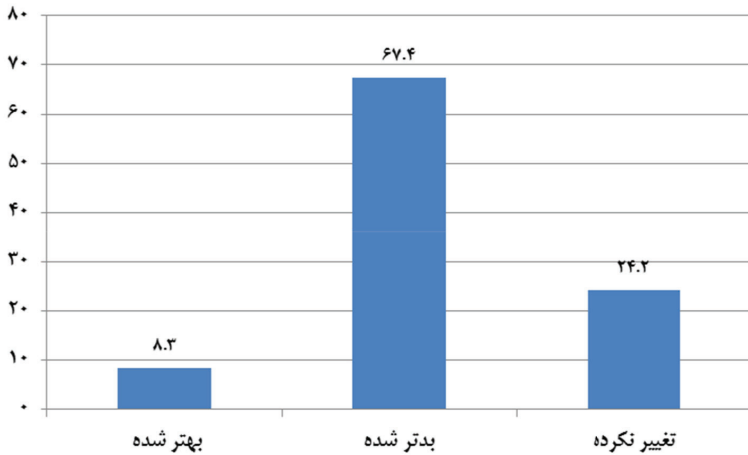
یافته‌ها نشان می‌دهد از میان کسانی که گفته‌اند هنوز تصمیمی برای شرکت در انتخابات نگرفته‌اند و احتمالاً یا قطعاً در انتخابات شرکت نمی‌کنند، ۶۱٫۵ درصد گفته‌اند تا حد زیادی موافق هستند که «هرکسی انتخاب شود چیزی عوض نمی‌شود». ۱۵٫۷ درصد میزان موافقت خود را در حد متوسط و ۹٫۳ درصد نیز در حد کم اعلام کرده‌اند. ۱۱٫۳ درصد دیگر نیز اصلاً موافق گزاره فوق نیستند که دلیلی بر عدم مشارکت آن‌ها در انتخابات ریاست‌جمهوری باشد. میزان موافقت با گزاره فوق فقط برحسب متغیر سن، معناداری قابل توجهی داشت که میزان موافقت با گزاره فوق در بین جوانان (۵۲٫۶ درصد) کمتر از سایر گروه‌های سنی بوده است.

نمودار ۱۴: نگرش به عدم تغییر وضعیت با انتخاب هر فرد (مرددین و غایبین انتخابات) (۲۷ تا ۳۰ اردیبهشت)

با همه امیدواری نسبی که برای مردم در سال ۱۴۰۰ به وجود آمده بود، اما نظرسنجی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات نشان می‌دهد که این امید تا حدی فروکش کرده است (نمودار ۱۵)

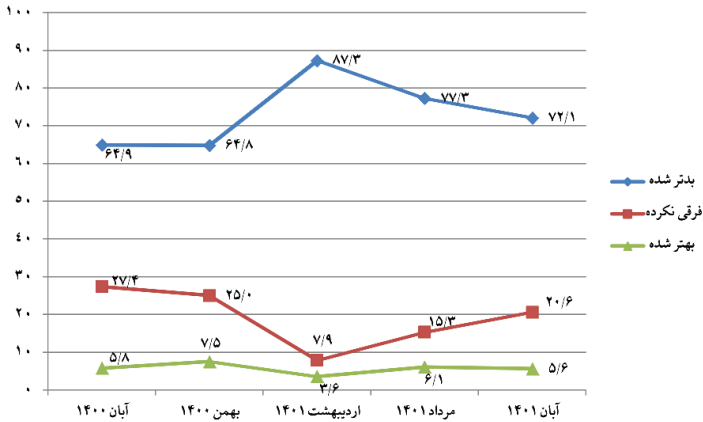

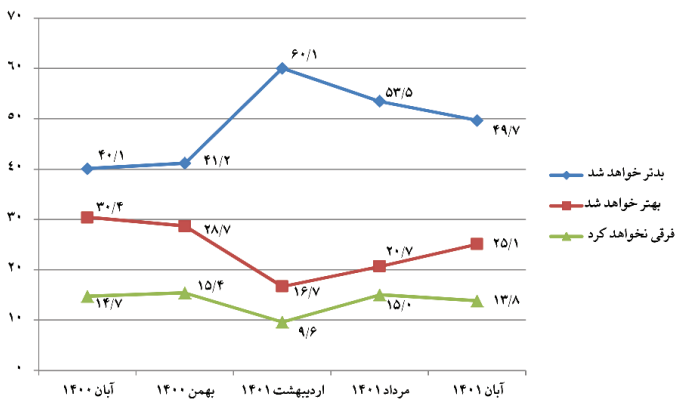
نمودار ۱۵: در سال ۱۴۰۰ به نسبت سال قبل، شرایط اقتصادی و زندگی خانواده چه تغییری کرد؟

منبع: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (فروردین ۱۴۰۱) نظرسنجی ارزش‌ترجیحی

فروکش کردن امید به‌ویژه در مورد اوضاع اقتصادی، در سال ۱۴۰۱ و ۱۴۰۲ کم‌وبیش ادامه داشته است. مرکز افکارسنجی ملت، نظرسنجی‌های دوره‌ای با عنوان «نگرش مردم به وضعیت اقتصادی کشور: مقایسه پنج موج از آبان ۱۴۰۰ تا آبان ۱۴۰۱» انجام داده است که تصور مردم از وضعیت کنونی و آینده اقتصاد کشور را نشان می‌دهد. نمودار ۱۶ نشان می‌دهد که در گزینه بدتر شده وضعیت اقتصادی، دیدگاه پاسخگویان از آبان تا بهمن ۱۴۰۰ تغییر محسوسی نکرده است. در اردیبهشت ۱۴۰۱ جهش کرده است و از اردیبهشت ۱۴۰۱ به بعد روند نزولی داشته است.

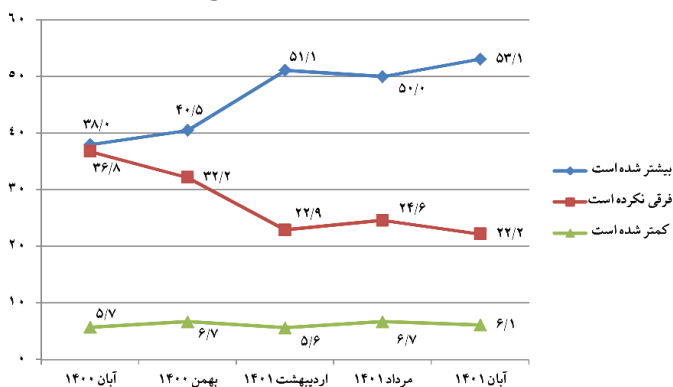

نمودار ۱۶: به نظر شما وضعیت کلی اقتصاد کشور نسبت به سه ماه گذشته چه تغییری کرده است؟ وضعیت کلی اقتصاد کشور تا سه ماه آینده: نمودار ۱۷ نشان می‌دهد که دیدگاه مردم در مورد بدتر شدن اقتصاد کشور در سه ماه آینده، از آبان تا بهمن ۱۴۰۰ تغییر محسوسی نکرده است. در اردیبهشت ۱۴۰۱ جهش کرده است و بعدازآن روند نزولی داشته است. در آبان ۱۴۰۱ نسبت به مرداد ۱۴۰۱ تغییر محسوسی نکرده است. خوش‌بینی به بهبود وضعیت کلی اقتصاد در سه ماه آینده نسبت به ابتدای سال ۱۴۰۱ اندکی رشد کرده است.

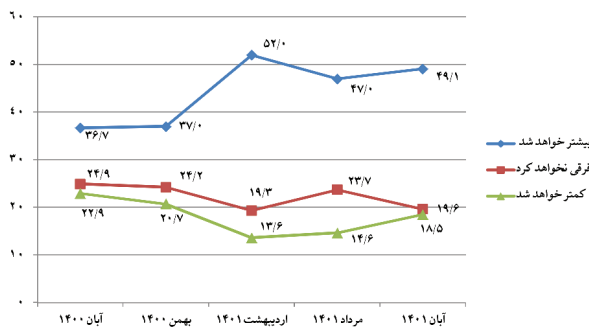
نمودار ۱۷: به نظر شما وضعیت کلی اقتصادی تا سه ماه آینده چه تغییری خواهد کرد؟

نمودار ۱۸ نشان می‌دهد که دیدگاه مردم دربارهٔ بیشتر شدن تعداد افراد بیکار به نسبت سه ماه گذشته از آبان ۱۴۰۰ تا اردیبهشت ۱۴۰۱ افزایش یافته است و از اردیبهشت ۱۴۰۱ به بعد تغییر محسوسی نکرده است.

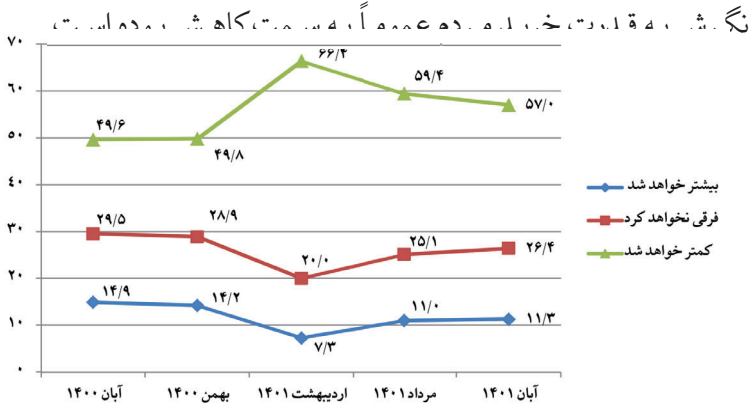
نمودار ۱۸: به نظر شما تعداد افراد بیکار در کشور به نسبت سه ماه گذشته چه تغییری کرده است؟

آمار نمودار ۱۹ نشان می‌دهد که دیدگاه مردم دربارهٔ افزایش تعداد بیکاران در سه ماه آینده از آبان تا بهمن ۱۴۰۰ تغییر محسوسی نکرده است اما در اردیبهشت جهش کرده است. از اردیبهشت ۱۴۰۱ به بعد، تغییرات کم‌وبیش به هم نزدیک شده است. خوش بینی مردم به کاهش تعداد بیکاران در سه ماه آینده نسبت به ابتدای سال ۱۴۰۱ کمی رشد کرده است.

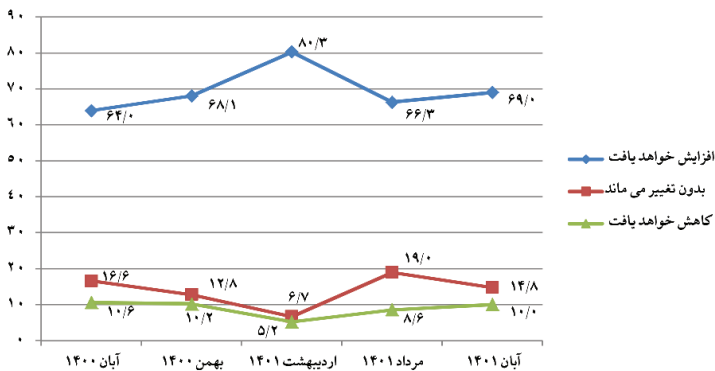
نمودار ۱۹: به نظر شما تعداد افراد بیکار کشور تا سه ماه آینده چه تغییری خواهد کرد؟

در نمودار ۲۰، نگرش به افزایش یا کاهش قدرت خرید مردم را نشان می‌دهد. همان‌طور که مشاهده می‌شود از آبان ۱۴۰۰ تا آبان ۱۴۰۱،

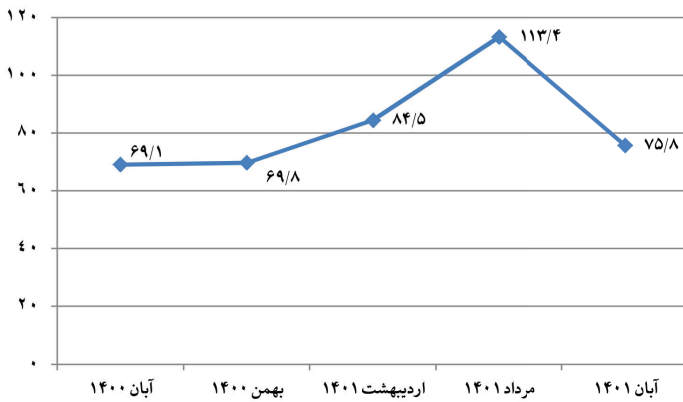
نمودار ۲۰: قدرت خرید مردم تا سه ماه آینده چه تغییری خواهد کرد؟

نمودار ۲۱ نشان می‌دهد که دیدگاه مردم درباره افزایش کلی قیمت‌ها در سه ماه آینده از آبان ۱۴۰۰ تا اردیبهشت ۱۴۰۱ جهت زیادی داشته است. در مرداد ۱۴۰۱ کاهش قابل توجهی داشته است و در آبان ۱۴۰۱ به نسبت مرداد ۱۴۰۱ تغییر محسوسی نکرده است.

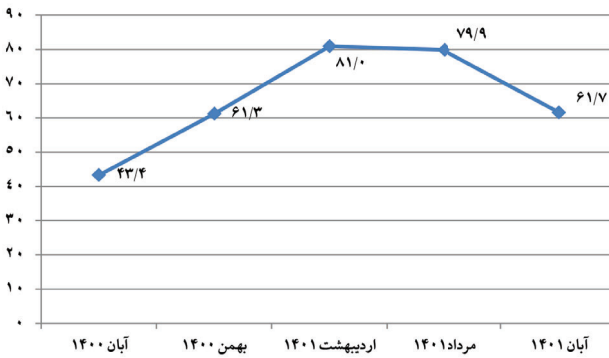

نمودار ۲۱: به نظر شما کل قیمت‌ها در سه ماه آینده چه تغییری خواهد کرد؟

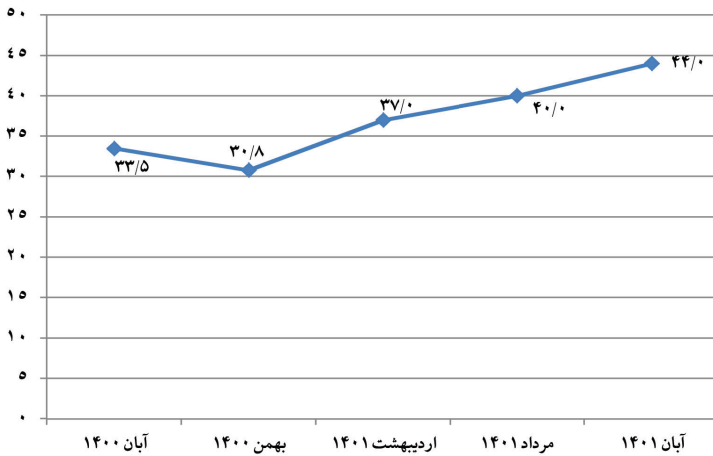
در مورد نمودار ۲۲، نکته‌ای را می‌توان مطرح کرد. درحالی‌که در تابستان سال قبل، تورم اعلام‌شده توسط مرکز آمار و بانک مرکزی ۴۵/۸ و مرکز آمار ۵۱/۱ اعلام شده است، تورمی که مردم احساس کرده‌اند، ۱۱۳ درصد بوده است.

نمودار ۲۲: توزیع پاسخگویان به نسبت ادراک آن‌ها از افزایش نرخ تورم نسبت به یک سال گذشته

نمودار ۲۳: توزیع افراد بر اساس ادراک آن‌ها از افزایش نرخ تورم

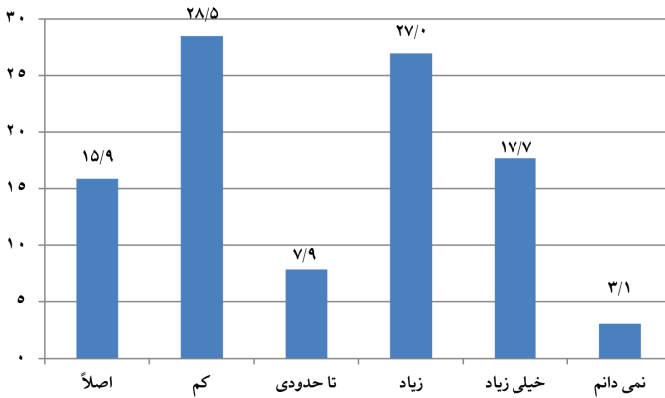
نمودار ۲۴: به نظر شما افزایش قیمت دلار تا یک سال آینده چقدر خواهد بود؟ (درصد)

اما نهایتاً سال ۱۴۰۲ چه شده است؟ ایسپا در خرداد ۱۴۰۲ نظرسنجی با عنوان «نگرش مردم ایران نسبت به آینده» با نمونه کشوری ۱۵۰۳ نفری انجام داد که نتایج کلی این نظرسنجی در جدول ۶ آمده است. همان‌طور که آمار جدول نشان می‌دهد، نگرش‌ها به وضعیت اقتصادی، آسیب‌های اجتماعی، خشک‌سالی و کمبود آب، وضعیت دینداری مردم و انگیزه و امید برای ازدواج و تشکیل خانواده، انگیزه و امید برای فرزندآوری و صمیمانه‌تر شدن روابط اعضای خانواده، بیشتر منفی است تا مثبت. نکته‌ای قابل‌تأمل در مورد ردیف ۵ و ردیف ۱۰ جدول است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، نگرش افراد در مورد قدرت منطقه‌ای ایران در منطقه خاورمیانه مثبت است و ۴۶/۶ درصد از افراد این نگرش را داشته‌اند که قدرت ایران بیشتر خواهد شد. همچنین در مورد آینده کشور در مجموع، نگرش بهتری وجود داشته است تا تک‌تک شاخص‌های جدول.

جدول ۶: نگرش پاسخگویان در مورد وضعیت مردم و کشور در ۵ سال آینده

وضعیت تا ۵ سال آینده	بهبتر خواهد شد	فرقی نخواهد کرد	بدتر خواهد شد	نمی‌دانم
۱ وضعیت اقتصادی و معیشتی مردم	۲۱/۳	۹/۸	۵۶/۶	۱۲/۳
۲ اشتغال‌زایی و کاهش بیکاری	۲۵/۲	۱۵/۴	۵۰/۵	۸/۹
۳ آسیب‌های اجتماعی ۱	۱۵	۱۰/۲	۶۶/۹	۷/۹
۴ خشک‌سالی و کمبود آب	۲۳/۶	۱۱/۲	۵۲/۵	۱۲/۷
وضعیت تا ۵ سال آینده	بیشتر خواهد شد	فرقی نخواهد کرد	کمتر خواهد شد	نمی‌دانم
۵ قدرت ایران در منطقه خاورمیانه	۴۶/۶	۱۷/۷	۱۷/۶	۱۸/۱
۶ دینداری مردم	۱۶/۲	۱۵	۵۹/۳	۹/۳
۷ انگیزه و امید برای ازدواج و تشکیل خانواده	۱۴	۹/۸	۷۳	۳/۲
۸ انگیزه و امید برای فرزندآوری	۱۵/۵	۱۰/۹	۶۸/۹	۴/۷
۹ صمیمانه‌تر شدن روابط اعضای خانواده	۱۷/۶	۲۳/۲	۵۳/۴	۵/۹
وضعیت کلی کشور تا ۵ سال آینده	بهبتر خواهد شد	فرقی نخواهد کرد	بدتر خواهد شد	نمی‌دانم
۱۰ آینده کشور در مجموع	۳۵/۲	۱۷/۷	۳۶/۴	۱۰/۷

اما پرسش دیگر این است که «چقدر امیدوارید در طول ۵ سال آینده به اهداف خود در زندگی شخصی دست پیدا کنید؟» در اینجا ما می‌توانیم امیدواری فرد نسبت به آینده خودش را ببینیم که به‌طور محسوسی نسبت به آینده کشور بهتر نشان داده شده است.

نمودار ۲۵: چقدر امیدوارید در طول ۵ سال آینده به اهداف خود در زندگی شخصی دست پیدا کنید؟ (۱۴۰۲)

در مورد این قضیه باید توضیح داد که افراد نسبت به آینده خودشان تصویری بهتری داشته‌اند (امید فردی) تا نسبت به آینده کشور (امید اجتماعی). البته در اینجا ما با امیدواری فردی مواجه هستیم و امیدواری جمعی یا امید اجتماعی کمتر بوده است. طبیعی است که فرد، تصور می‌کند که با برنامه‌ریزی و تلاش می‌تواند آینده بهتری برای خود بسازد هرچند که روندهای عمومی کشور مثبت نباشند.

این امیدواری در سطح فردی در نتایج نظرسنجی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات در تیرماه ۱۴۰۲ نیز بالا بوده است (نظرسنجی ملی امید اجتماعی، تیرماه ۱۴۰۲). داده‌های این نظرسنجی با استفاده از پرسش‌نامه و به‌صورت تلفنی در تیرماه سال ۱۴۰۲ گردآوری شده است. جامعه آماری را نیز شهروندان ۱۸ سال و بالاتر کشور تشکیل داده و ۱۲۸۴ نفر به شیوه نمونه‌گیری چندمرحله‌ای (ابتدا سهمیه‌ای و سپس به‌صورت تصادفی ساده) انتخاب شده و مورد پرسش قرار گرفته‌اند. در این نظرسنجی، حدود ۹۰ درصد از افراد اعلام کرده‌اند که برای زندگی برنامه و هدف دارند. همچنین ۷۱/۵ درصد از پاسخگویان

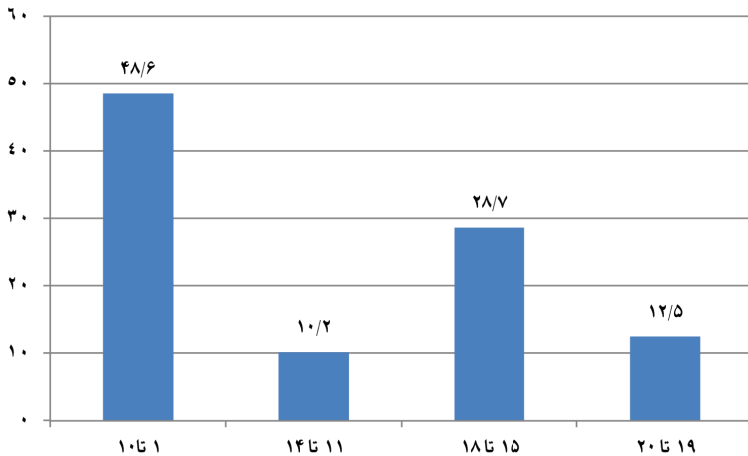

اعلام کرده‌اند که انتظار برای فرج حضرت امام‌زمان (عج) به آنها امید می‌دهد و ۸۰/۶ درصد گفته‌اند که «دعا» یکی از راه‌های زنده نگه‌داشتن امید است و ۷۰ درصد گفته‌اند که «کار متکی به ایمان و امید، علاج همه مشکلات یک ملت است». اکثر پاسخگویان (۸۷/۶ درصد) موافق این بودند که توکل به خداوند یکی از راه‌های اصلی پیروزی بر مشکلات است.

از سوی دیگر، اکثر پاسخگویان (۷۶/۸ درصد) مهم‌ترین برنامه زندگی‌شان در آینده نزدیک را مربوط به حوزه اقتصادی بیان کرده‌اند و در همین زمینه میزان امید پایین است: اکثر پاسخگویان (۷۶/۶ درصد) معتقدند وضعیت قیمت‌ها (تورم) در سال آینده بدتر خواهد شد. ۱۳/۷ درصد معتقدند بهتر می‌شود و ۹/۷ درصد باور دارند که تغییری نخواهد داشت. بیش از نیمی از پاسخگویان (۵۷/۷ درصد) معتقدند درآمدهای مردم در سال آینده بدتر خواهد شد. ۲۴/۸ درصد معتقدند بهتر می‌شود و ۱۷/۵ درصد باور دارند که تغییری نخواهد داشت. ۵۵/۴ درصد پاسخگویان معتقد بودند که وضعیت زندگی خانواده‌شان در این دوره نسبت به دوره قبل بدتر شده است. ۱۶ درصد معتقدند بهتر شده و ۲۸/۵ درصد عنوان کردند که تغییری نداشته است. ۷۶/۱ درصد پاسخگویان معتقد بودند که ناکارآمدی مدیران به میزان زیادی عامل ایجاد ناامیدی در کشور است.

میانگین نمره به وضع زندگی خود برای ده سال آینده ۱۱/۰۸ است که نشان می‌دهد ارزیابی متوسطی از «وضعیت زندگی خود» برای ده سال آینده دارند. در ادامه پرسیده شد که «با توجه به شرایط موجود و پیش‌رو و همچنین آرزوها و اهداف و توانایی‌های خودتان به وضع زندگی خودتان برای ده سال آینده چه نمره‌ای می‌دهید؟». میانگین نمره به وضع زندگی خود برای ده سال آینده ۱۱/۰۸ می‌باشد که نشان می‌دهد مردم ارزیابی متوسطی از وضعیت زندگی خود برای ده سال

آینده دارند. به تعبیری، مردم ارزیابی متفاوتی از وضعیت ده سال آینده خود در قیاس با وضع فعلی ندارند. در معنایی کلی می‌توان استنباط کرد امید تغییر وضعیت و امید بهبود شرایط پایین است.

نمودار ۲۶: به وضع زندگی خودتان برای ده سال آینده چه نمره‌ای می‌دهید؟

همان‌طور که در گزارش نظرسنجی امید اجتماعی هم ذکر شده است، هر چه از مقولات سطح فردی به مقوله‌های سطح اجتماعی و عمومی می‌رویم، میزان امید کاهش می‌یابد. به‌عنوان نمونه در مورد دستاوردهای علمی، ۴۸/۷ درصد معتقدند دستاوردهای علمی به میزان زیادی موجب امیدواری در کشور می‌شوند، ۳۲ درصد به میزان متوسط و ۱۹/۳ درصد به میزان کم معتقدند دستاوردهای علمی موجب امیدواری در کشور هستند. در این گزارش تأکید شده است که: «در این گویه و گویه‌های بعدی که واجد خصیصه‌های اجتماعی تری نسبت به گویه‌های قبلی هستند شاهد کاهش حدود ۳۰ الی ۴۰ درصدی نقش این مولفه‌های اجتماعی - هویتی در امیدآفرینی اجتماعی هستیم.» (پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۴۰۲).

تبیین وضعیت امید اجتماعی

از نظر این گزارش برخی عواملی که می‌تواند در کاهش امید اجتماعی نقش داشته باشند عبارت‌اند از: بی‌ثباتی اقتصادی و رکود تورمی، ناکامی گفتمان‌های سیاسی موجود برای حل مسائل و مشکلات عمومی، عدم تحقق شعارهای کاندیداها در دوره انتخابات، گسترش فساد و رسانه‌ای شدن آن، ناکامی پروژه‌های جمعی تغییر، ضعیف‌تر شدن ارتباطات اجتماعی در قالب تشکل‌های مدنی (کاهش سرمایه اجتماعی)، عدم توجه به تنوع فرهنگی و... تمام این فاکتورها را می‌توان با یک عبارت کلی تلخیص کرد و آن ارتباط کاهش امید اجتماعی با «کاهش اعتماد نهادی» است. «اعتماد نهادی»^۱ به این معناست که افراد و اقشار اجتماعی، نهادهای موجود اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی را در قبال شهروندان، خیرخواه، شایسته، قابل اعتماد و مسئول می‌دانند و بنابراین بر اساس هنجارهای این نظم نهادی رفتار می‌کنند. اگر اعتماد نهادی پایین بیاید؛ اگر اعتماد به قوانین، عملکرد مسئولان، پول مملکت، مقررات و روندهای اقتصادی کشور، سیستم قضایی، عملکرد فرهنگی دولت، نهادهای سیاسی و... پایین بیاید، امید اجتماعی بر حل مشکلات در هم اکنون و آینده کاهش می‌یابد. در «معنای عام»، همه مؤسسات، سازمان‌ها و قوانینی که بنا بر نیازهای اجتماعی به وجود می‌آیند، نهاد تلقی می‌شوند اما نهادها «در معنای خاص»، قواعد و الگوهای ایجادکننده، منظم‌کننده، پایدارکننده و قابل پیش‌بینی‌کننده رفتارهاست و به وسیله آن‌ها کنترل اجتماعی صورت می‌گیرد. اما این قواعد و الگوها (مثلاً سیاست‌ها و قوانین) زمانی نهادینه هستند که به ارزش‌ها و هنجارهای عمومی تبدیل شوند یا از آن‌ها برخیزند (در غیر این صورت صرفاً اجبارآمیزند)؛ در هر دو حالت، سیاست‌ها و قوانین به نهاد و قواعد رفتار اجتماعی، سیاسی

1. -Institutional Trust

و اقتصادی و فرهنگی تبدیل می‌شوند و برای آن‌ها سازمان به وجود می‌آید. اما اگر قواعد و الگوها نهادینه نباشند و بخش بزرگی از جامعه آن‌ها را قبول نداشته باشند (مشروعیت اجتماعی کافی نداشته باشند)، قوانین و الگوهای متزلزل و نامشروع‌اند. به همین دلیل است که حتی «قانون» اگر بازتاب اراده، ارزش‌ها و نگرش‌های عمومی نباشد و به عبارت دیگر قوانین منشأ غیرمردمی داشته باشند (یعنی متکی بر اجبار یا ایدئولوژی طبقه‌ای خاص باشند)، غیراجتماعی بوده و مشروعیت ندارند و دولت را اجبارآمیز و غیراجتماعی می‌کند (بورديو، ۱۳۹۷). بنابراین نهادها در قالب قواعد و مقررات و سازمان‌ها و مؤسسات، باید مبتنی بر ارزش‌ها عمومی هم باشند و صرفاً اجبارآمیز نباشند.

طی یک دهه گذشته، علاوه بر تحقیقات و پیمایش‌ها، پدیده‌های اجتماعی و سیاسی مختلفی روی داده است که نشانگر کاهش اعتماد نهادی بوده‌اند. کاهش محسوس مشارکت در انتخابات مجلس شورای اسلامی در اسفند ۱۳۹۸، نشانگر کاهش اعتماد به نهاد انتخابات است. تکرار وضعیت کاهش اعتماد نهادی (کاهش اعتماد به نهاد انتخابات) را در انتخابات ریاست‌جمهوری خرداد سال ۱۴۰۰ شاهد بودیم. این کاهش اعتماد هم در کاهش محسوس مشارکت در انتخابات و هم در افزایش محسوس آرا باطله می‌توان دید. افزایش چشم‌گیر اعتراضات اجتماعی طی یک دهه گذشته نیز نشانگر کاهش اعتماد نهادی است. یافته‌های پیمایش‌ها و نظرسنجی‌های ملی نیز کاهش اعتماد نهادی را نشان می‌دهند (مرکز رصد فرهنگی کشور، ۱۴۰۲). بنابراین زمینه‌ها و عوامل ساختاری - نهادی موجب کاهش امید شده‌اند. ساختار نهادی و روند عملکردی کنشگران سیاسی و بوروکراتیک باعث شده است که اعتماد سیاسی و نهادی پایین باشد و این وضعیت، امید اجتماعی در وضعیت اکنون و آینده را نیز دچار تزلزل می‌کند. ویژگی‌هایی چون ناکارآمدی سیستمی، عدم شفافیت و فساد، عدم شایسته‌سالاری،

تمرکز سیاسی و امثال آن، از جمله چالش‌های اصلی بستر نهادی است که موجب کاهش امید اجتماعی شده است. با توجه به ارتباط عمیق اعتماد نهادی و امید اجتماعی باید گفت که بستر نهادی و ساختاری به‌ویژه نهادها و ساختارهای سیاسی، از حوزه‌های اصلی در نظریه‌های اعتماد بوده است.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که دولت می‌تواند با ایجاد «نهادهای فراگیر»، بسترهای نهادی لازم را برای ارتقای امید اجتماعی فراهم می‌کند. وجود نهادهای قانونی، شفاف، و به دور از رانت، فساد و تبعیض می‌تواند اعتماد نهادی مردم را افزایش دهد و انرژی نهفته در ساختار روابط اجتماعی (سرمایه اجتماعی) را فعال کند و بر توان، ظرفیت و کارآمدی دولت بیفزاید. دولت از طریق ایجاد یک بستر حقوقی غیرتبعیض‌آمیز و پابندی به قرارداد اجتماعی می‌تواند محیطی را فراهم کند که نه تنها افراد نسبت به یکدیگر اعتماد و پابندی به قانون و قرارداد اجتماعی را پیشه کنند بلکه در نسبت با دولت نیز به قانون تمکین کنند و با اعتمادی که به مکانیسم تصمیم‌گیری دولت دارند، حتی به قوانین و مقرراتی که باب میل آن‌ها نیست هم تن می‌دهند و آن را سرلوحه عمل خود قرار می‌دهند. این دولت، ضرورتاً باید اجتماعی باشد و با تدوین و اجرای سیاست اجتماعی همه‌جانبه شکاف طبقاتی و اجتماعی را کاهش دهد و با بهبود شرایط رفاهی، بهداشتی، آموزشی و امنیت و با ایجاد یک نظام تأمین اجتماعی جامع و فراگیر، بسترهای روانی و معیشتی لازم برای شکل‌گیری، تقویت و ارتقای سرمایه اجتماعی را فراهم کند.

درباره سیاست امید

همین که مفهوم امید به طور مکرر بر سر زبان‌هاست به این معنی است که باید در عرصه سیاست‌گذاری برای آن کاری انجام داد. اما چه باید کرد؟ قطعاً هر فردی بر اساس اصول و ارزش‌هایی که دارد، وابستگی جناحی و سیاسی که دارد، تحلیل و تبیینی که دارد و ...، سیاست‌ها و راهکارهای متفاوتی عرضه می‌کند. از این گزارش هم نمی‌توان انتظار داشت که نسخه‌های قطعی توصیه کند. اما در هر صورت، گزاره‌هایی کلی برای تقویت امید و یا احیاء امید به چارچوب‌های نهادی موجود وجود دارد. اگر امید به آینده تضعیف شده است، باید تبیین و تحلیل شود و عوامل و زمینه‌های کاهش امید اجتماعی را شناسایی کرد تا بتوان برای رفع این موانع، سیاست‌هایی پیشنهاد داد و اجرایی کرد. برخی عواملی که می‌تواند در کاهش امید اجتماعی نقش داشته باشند عبارت‌اند از: بی‌ثباتی اقتصادی و رکود تورمی طی چند سال گذشته، ناکامی گفتمان‌های سیاسی موجود برای حل مسائل و مشکلات عمومی، عدم تحقق شعارهای کاندیداها در دوره انتخابات، گسترش فساد و رسانه‌ای شدن آن، ناکامی پروژه‌های جمعی تغییر، ضعیف‌تر شدن ارتباطات اجتماعی در قالب تشکل‌های مدنی (کاهش سرمایه اجتماعی)، عدم توجه کافی به اصل تنوع فرهنگی و ...؛ ما با تلخیص همه این موارد به کاهش اعتماد نهادی تحلیل کردیم که بین کاهش امید اجتماعی با کاهش اعتماد نهادی ارتباط معناداری وجود دارد و هر نوع اصلاح و سیاست اصلاحی باید بازگردان و احیاء امید نهادی باشد.

در چارچوب نظم نهادی موجود، همگرایی هنجاری دولت با گروه‌های مختلف اجتماعی، یکی از زمینه‌ها و مقوله‌های اصلی است که تولید امید اجتماعی می‌کند. تغییر «زبان» و گفتمان مقامات و نهادهای سیاسی به سمت زبان و گفتمان عمومی در زندگی روزمره و واقع‌بینی بیشتر (انطباق زبان دولت با زبان مردم)، از سازوکارهای اساسی در

حوزه سیاسی برای افزایش سرمایه اجتماعی در سطح کلان یعنی تقویت رابطه دولت و ملت است. سازوکارهای همگرایی دولت و ملت جهت افزایش و تقویت رابطه نهادی مردم با دولت که نتایجی اساسی به بار می‌آورد (افزایش مشارکت، ثبات سیاسی، مشروعیت، کارآمدی و ...). اتکای طرح‌ها و لوایح با نیازها و اولویت‌های عمومی، تقویت حوزه عمومی بحث و گفتگو در باب مسائل مختلف و تولید امید اجتماعی می‌تواند زمینه‌های همگرایی بین دولت و ملت را به بار بیاورد.

انتخابات، نوعی سنجش افکار عمومی است اما دولت می‌تواند بر پیمایش‌های سنجش افکار عمومی حساب ویژه‌ای باز کند. همگرایی سیاست‌ها با واقعیات روزمره با سنجش سالانه افکار عمومی یکی از سازوکارهای افزایش سرمایه اجتماعی است؛ در این زمینه انجام تحقیقات منظم و سالانه نظرسنجی بسیار مفید است. این تحقیقات در سطح ملی نشان می‌دهند که ملت چه مسائلی را اولویت اساسی خود می‌داند و از دولت می‌خواهند که برای حل آن چاره‌اندیشی کند. وقتی مقامات سیاسی از نگرانی‌های اساسی و از اولویت‌های مردم اطلاع داشته باشند، نه تنها باید در سخنرانی‌ها و در سیاست‌ها آن محورها را برجسته کنند، بلکه باید به صورت عملیاتی برای کاهش و کنترل مسائل جامعه گام‌های مهمی برداشته شود و این باعث می‌شود که مردم احساس کنند که دولت به آن‌ها نزدیک است و دغدغه‌های آن‌ها را دنبال می‌کند. سیاست‌های دولت باید با واقعیات روزمره منطبق باشد و سنجش افکار عمومی می‌تواند مقامات و نهادهای دولتی را از وضعیت نگرشی و رفتاری مردم مطلع سازد. اتکای لوایح دولت و مصوبات مجلس با خواسته‌ها و نیازهای ضروری مردم در زندگی روزمره از طریق استفاده از تحقیقات و پیمایش‌های اجتماعی می‌تواند یکی از سازوکارهای اصلی در انطباق‌های هنجاری دولت و ملت باشد. از دیگر راهکارهای تقویت همگرایی هنجاری دولت و ملت و افزایش

اعتماد نهادی که در تحقیقات مختلف به آن اشاره شده است، گفتگوست. دولت باید گفتگو با نخبگان سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و هنری، با توده‌های مردم، با جامعه مدنی، با قشرهای مختلف مردم از جمله اقوام، مذاهب و اقلیت‌ها، جوانان، زنان، مردم مناطق مختلف کشور را در سرلوحه کار خود قرار دهد (مرکز بررسی‌های استراتژیک، ۱۳۹۹).

تولید «امید اجتماعی» از سوی دولت و رسانه‌های دولتی، از مقوله‌های افزایش اعتماد نهادی تلقی شده است (دانشگاه تهران، ۱۳۹۸؛ ساعی، ۱۳۹۸؛ ...). افزایش اعتماد نهادی موجب مشارکت و فعال شدن عموم مردم می‌شود. در وضعیت امید اجتماعی افراد و گروه‌های اجتماعی، فعال، مشارکتی و کنشگر هستند و در وضعیت ناامیدی، منفعل، منزوی، تقدیرگرا، ناامید (م‌ایوس)، بی‌تفاوت و توده‌ای؛ به‌این‌ترتیب، امید اجتماعی در مقابل ناامیدی اجتماعی، بی‌تفاوتی مدنی و سیاسی و انفعال ذهنی و عملی است. به نظر ریچارد رورتی^۱، در سیاست معطوف به امید اجتماعی، افراد تشویق می‌شوند تا تصویری از خود داشته باشند که در آن شهروندی واقعی یا تصویری آن‌ها برجسته است و به مردم کمک می‌کند تا هویت‌های قومی و دینی و امثالهم را به نفع تصویری از خود - به‌عنوان بخشی از ماجرای عظیم انسان - کنار بگذارند (رورتی، ۱۳۸۴: ۳۲۶). امید اجتماعی در تقابل با انزوای اجتماعی، معطوف به ارتباط با عموم مردم و اعتماد اجتماعی عام‌تر از قومیت، محله و ... است که شهروندی فعال و فراگیر را موجب می‌شود. در تحقیقات اجتماعی، امید اجتماعی، با امیدواری مردم در مورد آینده اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی پیوند خورده است. این امید، با پدیدار شدن دورنمای تغییر اساسی در روندهای سیاسی معنا می‌یابد.

اما فهرست اقدامات امیدآفرین چگونه تحقق می‌یابد؟ تنش‌های

1. Richard Rorty

بلندمدت سیاسی، بحران بلندمدت اقتصادی، تحریم، انحصار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، فساد، بیکاری و فقر و ...، موجب بی افق شدن آینده و ناامیدی اجتماعی شده است. بازسازی امید اجتماعی، مستلزم بازسازی سیاسی و گفتمان امیدبخش است. سیاست‌های معطوف به افق‌گشایی باید قاطع و سریع و باشد به گونه‌ای که در جامعه این احساس به وجود بیاید که تغییراتی اساسی در حال رخ دادن است. این افق‌گشایی در هر یک از حوزه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی می‌تواند رخ بدهد. امید اجتماعی حاصل افق‌گشایی سیاسی است. در شرایط بحرانی، تولید سیاست در راستای گفتگو در مورد بحران‌ها و ایجاد راه‌حل‌ها، امری است که می‌بایست مورد توجه قرار بگیرد. بنابراین، امید اجتماعی، امری سیاسی و مربوط به گفتار سیاسی است. امید اجتماعی، امری جزئی و مربوط به یک بخش نیست، همچنین، امری صرفاً غیرسیاسی و بوروکراتیک نیست.

یکی دیگر از راهکارهای اصلی ایجاد امید و کاهش فاصله‌های اجتماعی، دولت و ملت و افزایش اعتماد نهادی و در نتیجه امید اجتماعی، اتخاذ سیاست‌های فرهنگی شمول‌گرا و تکثرگرا است. وحدت‌گرایی فرهنگی تمایل به همگنی^۱ فرهنگی دارد. اینکه هنجارها و ارزش‌ها و نگرش‌ها در بین اکثریت مردم جامعه مشترک و همگن باشند؛ به عبارت ساده، وحدت‌گرایی تمایل به همسانی دارد تا تفاوت و تکثر؛ اما کثرت‌گرایی، تنوع و چندگانگی و ناهمگنی فرهنگی^۲ را اصل قلمداد می‌کند و تمایل دارد که همه این تفاوت‌ها در عرصه عمومی بتوانند وجود داشته باشند و به رسمیت شناخته شوند. وحدت‌گرایی و همگن‌خواهی فرهنگی، سخت‌گیری بیشتری در حوزه رفتار اجتماعی دارد تا کثرت‌گرایی فرهنگی که سهل‌گیری بیشتری دارد. سیاست‌گذاری فرهنگی باید «شمول‌گرایانه»

1. Cultural Homogeneity

2. Cultural Heterogeneity

۱ باشد. در حال حاضر برخی از سیاست‌های موجود از ویژگی‌های شمول‌گرایانه خالی نیستند اما بسیاری از سیاست‌ها و برنامه‌ها «انحصارگرایانه»^۲ هستند که پیامد آن طرد فرهنگی بخشی از افراد جامعه از سیاست فرهنگی رسمی کشور است؛ مثلاً نوعی از سیاست فرهنگی در مورد ارزش‌های عمومی وجود دارد که بی‌توجه به تغییرات اجتماعی و فرهنگی و تنوعات رشدیافته در جامعه بوده است و کارکرد هویت‌بخش و انسجام‌آفرین این ارزش‌ها را تضعیف می‌کند. با توجه به تغییرات فرهنگی و اجتماعی پس از جنگ تا امروز که باعث ایجاد و گسترش هویت چندلایه و فرهنگ ترکیبی شده است، با جامعه‌ای متفاوت و با تنوعات بسیار بیشتری از لحاظ اجتماعی و فرهنگی روبه‌رو هستیم. سبک‌های مختلف پوشش، دین‌ورزی، روابط اجتماعی و به‌طور کلی رفتار فرهنگی و اجتماعی متنوعی در جامعه وجود دارند. با توجه به این تنوعات فرهنگی و اجتماعی، سیاست فرهنگی انحصارگرا باعث ایجاد اختلال در همبستگی ملی و ایجاد نزاع‌های فرهنگی و ناامیدی به کشور می‌شود. سیاست فرهنگی انحصارگر مدعی است که الگوی رفتار فرهنگی و اجتماعی فقط به یک‌شکل است و اگر امروزه کسی برخلاف آن الگوها زندگی کند، از ارزش‌های نظام فاصله گرفته است. بنابراین این سیاست فرهنگی، طردگرا نیز هست بدین معنی که ارزش‌های عمومی چون عفت، پوشش مناسب، حیا، شهدا، دفاع مقدس، خوبی، اخلاق و ... را که باید از ارزش‌های عمومی جامعه‌ای متنوع باشند، به‌گونه‌ای تعریف می‌کنند که فقط به بخشی از جامعه تعلق داشته باشد و بقیه را طرد می‌کند.

---

1. Inclusivism

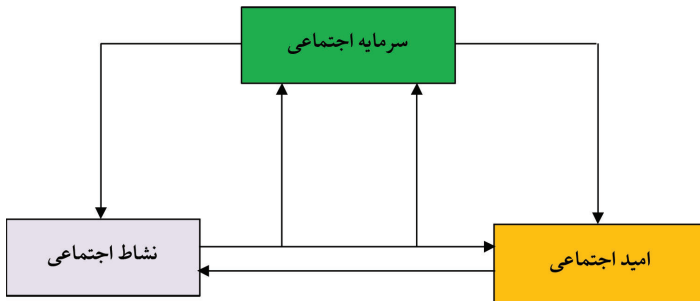
2. Exclusivism

نتیجه‌گیری

داده‌های پیمایش‌ها و نظرسنجی‌های مختلف در حدود ۲۰ سال گذشته و همچنین تحقیقات قبلی (مالمیر، ۱۴۰۰، امید، ۱۴۰۰، امیرپناهی و دیگران، ۱۳۹۷ و...) نشان می‌دهد که در دو دهه اخیر میزان امید اجتماعی نزولی بوده است. در همین جا ذکر این نکته ضروری است که سخن از امید اجتماعی و عمومی است و نه امید در سطح فردی و شخصی. امید در سطح شخصی و فردی بالا است اما امید در سطح کلان به ویژه امید به آینده در مورد مسائل مختلفی چون اقتصاد و سیاست پایین است. بنابراین امیدی که سخن از آن می‌رود، امید به روندها و نظام نهادی موجود است. تحقیقات موجود نشان می‌دهد که احساس نزول طبقاتی و فقیرتر شدن، موجب ناامیدی اجتماعی بیشتر شده است بنابراین امید به‌طور مستقیم با وضعیت اقتصادی کشور رابطه دارد. اما فقط وضعیت اقتصادی (فقر، بیکاری و نابرابری) مطرح نیست. مسئله دیگر، کاهش سرمایه اجتماعی در کلان نظام اجتماعی است و کاهش امید اجتماعی همراه با کاهش سرمایه اجتماعی بوده است. در تحقیق مالمیر مشاهده می‌شود که سطح امید اجتماعی در استان‌هایی با سرمایه اجتماعی پایین‌تر، کمتر بوده است (مالمیر، ۱۴۰۰). پس هرگونه نتیجه‌گیری از وضعیت امید باید هم بر حوزه اقتصادی تأکید کند و هم بر حوزه‌های اجتماعی و فرهنگی و از جمله سرمایه اجتماعی و رابطه بین گروه‌های اجتماعی با نهادهای رسمی و وضعیت موجود اداره کشور.

بنابراین اکنون که همه‌جا سخن از امید اجتماعی است باید بدانیم که امید اجتماعی تنها با پدیدار شدن دورنمای تغییر اساسی در ساختارها و فرایندهای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی کشور معنا می‌یابد. تا آنجا که به مقامات سیاسی باز می‌گردد، مفاهیم «سرمایه اجتماعی»، «امید اجتماعی» و «نشاط اجتماعی»، از اهمیت بالایی در سرنوشت امروز و

آینده ایران دارد. می‌توان گفت که نوعی اجماع کلی در مورد وضعیت موجود این مفاهیم حاصل شده است (هرچند اختلاف نظر در مورد جزئیات وجود دارد)، اما در مورد چرایی و چگونگی، اختلاف نظرهای زیاد می‌تواند باعث شود که در مورد پرسش «چه باید کرد» نیز پاسخ‌های مورد توافق حاصل نشود. داده‌های مختلفی که در این گزارش به آن‌ها ارجاع داده شد، نشان می‌دهد که امید اجتماعی را می‌توان با مفاهیم سرمایه اجتماعی و نشاط اجتماعی در رابطه دید. در این رابطه، اگرچه این مفاهیم سه‌گانه در یک ارتباط دیالکتیکی (و نه خطی) قرار دارند، اما وضعیت سرمایه اجتماعی، زمینه و زمانه‌ای است که می‌تواند بذره‌های امید اجتماعی و نشاط اجتماعی را بارور کند یا بخشکاند.

نمودار ۲۷: رابطه مفهومی و تحلیلی سرمایه اجتماعی، امید اجتماعی و نشاط اجتماعی

سرمایه اجتماعی به معنی شبکه‌های روابط و تعاملات کنشگران اجتماعی مبتنی بر همکاری و مشارکت برای اهداف جمعی در بستر اعتماد و هنجارهای متناسب، زمینه امید و نشاط اجتماعی است و البته از انرژی امید و نشاط اجتماعی نیز تغذیه می‌کند و بارور می‌شود. اعتماد و هنجارها، بستر و زمینه ایجاد روابط و شبکه پیوندها و مشارکت اجتماعی - مدنی و سیاسی‌اند که افراد، گروه‌ها و کلیت جامعه را توانمند، امیدوار و بانشاط می‌سازند. سرمایه اجتماعی به‌عنوان نوعی «دارایی عمومی»، به «امر جمعی و کنش‌ها و روابط اجتماعی» اشاره دارد

که در مقابل فردی شدن و امتیزه شدن جامعه و جامعه توده‌ای است. به تعبیری دیگر، جامعه مدنی فعال در مقابل جامعه توده‌ای منفعل؛ وقتی جامعه در عین تنوع و تفکیک‌یافتگی، شکل یافته و قدرتمند است، می‌گوییم که جامعه از سرمایه اجتماعی بالایی برخوردار است؛ تنوع و همبستگی، هر دو لازمه جامعه مدنی و سرمایه اجتماعی است. «امر جمعی»، «کنش جمعی»، «شبکه روابط و تعاملات اجتماعی»، «تشکل‌های مدنی و صنفی»، «تنوع و همبستگی اجتماعی و فرهنگی» و امثال این مفاهیم که در دل مفهوم سرمایه اجتماعی مطرح می‌شوند، مفاهیمی سازنده امید و نشاط اجتماعی‌اند.

نکته مهم این است که رویکرد ساختاری و نهادی به مفهوم سرمایه اجتماعی، آن را کاملاً با مفاهیم امید و نشاط اجتماعی مرتبط می‌سازد و بهتر است که سرمایه اجتماعی را در سطح کلان در نظر گرفت؛ سطح کلان، روابط و ساختارهای رسمی مانند قوانین، مقررات، چارچوب‌های حقوقی، رژیم سیاسی، سطح عدم تمرکز و مشارکت در فرآیند سیاسی را شامل می‌شود (بین و هیکس، ۱۹۹۸؛ شریفیان ثانی، ۱۳۸۰). سرمایه اجتماعی در سطح کلان، به نگرش و رابطه افراد و گروه‌ها و لایه‌های جامعه با نهادهای رسمی و قوانین و مقررات و رویه‌های حاکم بر اداره جامعه دلالت دارد. به عبارت دیگر، به رابطه دولت-شهروند مربوط می‌شود. رابطه دولت و نهادهای عمومی با افراد و گروه‌های اجتماعی و بنابراین، اشکال و تجلیات روابط و مشارکت نهادی و سیاسی، اهمیت اساسی دارند.

البته اتخاذ رویکرد کلان به مفهوم سرمایه اجتماعی، امری دلبخواهی نیست بلکه متأثر از مطالعات تجربی و شواهد موجود است. مطالعات و شواهد نشان می‌دهند که «مسئله ایران از منظر سرمایه اجتماعی، ضعف اعتماد و روابط برون‌گروهی و مدنی، ضعف رابطه فردی و

گروهی با نهادهای رسمی و ضعف مشارکت اجتماعی و سیاسی نهادمند، یعنی در "سطح کلان" نظام اجتماعی است و نه مسائل روابط خصوصی و درون‌گروهی در خانواده، فامیل و دوستان، هم‌کیشان و ...؛ اتفاقاً در ایران، اعتماد و روابط اجتماعی در سطح خصوصی و درون‌گروهی بالاست و خانواده و حلقه‌های روابط نزدیک، هنوز هم و مهم‌ترین پناهگاه افراد از ناملایمات و نابسامانی‌های بیرون (نظام کلان اجتماعی) است. بنابراین مسئله سرمایه اجتماعی در ایران در سطح و دامنه کلان حیات اجتماعی یعنی «رابطه» برون‌گروهی افراد و گروه‌های اجتماعی با افراد و گروه‌های دیگر و نهادهای رسمی و عمومی است.» اتفاقاً وقتی پسوند «اجتماعی» را به «امید» و «نشاط» اضافه می‌شود، معنایی کلان و اجتماعی به این مفاهیم داده می‌شود و از معانی فردی و روان‌شناختی فاصله می‌گیریم. در سطح کلان و اجتماعی (روابط برون‌گروهی و شهروندی، روابط با نهادها و ساختارها) است که مفاهیم امید و نشاط اجتماعی، با مفهوم سرمایه اجتماعی پیوند می‌خورند. به این ترتیب، امید در اینجا امری لزوماً فردی نیست بلکه امید به امروز و آینده با توجه به ساختارها و نهادهای جامعه است که افراد ادراک می‌کنند. نشاط نیز همین وضعیت را دارد و لزوماً نشاط فردی را شامل نمی‌شود بلکه با توجه به محیط کلان اجتماعی که فرد در آن زیست می‌کند، معنی و مفهوم می‌یابد.

تولید «امید اجتماعی» و نشاط اجتماعی، از مقوله‌های افزایش سرمایه اجتماعی است. در وضعیت امید اجتماعی، افراد و گروه‌های اجتماعی، فعال، مشارکتی و کنشگر هستند و در وضعیت ناامیدی، منفعل، منزوی، تقدیرگرا، ناامید (م‌ایوس)، بی‌تفاوت و توده‌ای؛ به این ترتیب، امید اجتماعی در مقابل ناامیدی اجتماعی، بی‌تفاوتی مدنی و سیاسی و انفعال ذهنی و عملی است. به نظر ریچارد رورتی^۱، در

سیاست معطوف به امید اجتماعی، افراد تشویق می‌شوند تا تصویری از خود داشته باشند که در آن شهروندی واقعی یا تصویری آن‌ها برجسته است و به مردم کمک می‌کند تا هویت‌های قومی و دینی و امثالهم را به نفع تصویری از خود - به عنوان بخشی از ماجرای عظیم انسان - کنار بگذارند (رورتی، ۱۳۸۴: ۳۲۶). امید اجتماعی در تقابل با انزوای اجتماعی، معطوف به ارتباط با عموم مردم و اعتماد اجتماعی عام‌تر از قومیت، محله و ... است که شهروندی فعال و فراگیر را موجب می‌شود. در تحقیقات اجتماعی، امید اجتماعی، با امیدواری مردم در مورد آینده اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی پیوند خورده است. این امید، با پدیدار شدن دورنمای تغییر اساسی در روندهای سیاسی معنا می‌یابد. بازسازی امید اجتماعی، مستلزم بازسازی سیاسی و گفتمان امیدبخش است. سیاست‌های معطوف به افق‌گشایی باید قاطع و سریع و باشد به گونه‌ای که در جامعه این احساس به وجود بیاید که تغییراتی اساسی در حال رخ دادن است. این افق‌گشایی در هر یک از حوزه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی می‌تواند رخ بدهد. امید اجتماعی حاصل افق‌گشایی سیاسی و اجتماعی و تغییر رویه در حوزه سیاست داخلی است. در این شرایط بحرانی، تولید سیاست، در راستای گفتگو در مورد بحران‌ها و ایجاد راه‌حل‌ها، امری است که می‌بایست مورد توجه نظام قرار گیرد. تنها مسیر ایجاد امید، گسترش فضای مشارکت سیاسی و اقدامات اساسی سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است. چند نکته پایانی: این نکات در گزارش وضعیت امید اجتماعی در ایران (مالمیر، ۱۴۰۰) مرکز رصد فرهنگی کشور آمده است.

۱ - همانند بسیاری از مسائل و موضوعات اجتماعی درک و فهم کامل از امید اجتماعی به عنوان یک شاخص کمی منوط به بررسی آن در طول زمان است. نگاه مقطعی به امید اگرچه زوایایی از واقعیت

را نشان می‌دهد اما تصویری ساکن است که گاه ممکن است سبب تحریف و گمراهی شود.

۲- امیدواری در حوزه‌های مختلف عملکردی جامعه متفاوت است؛ فراز و فرود شاخص امید در ابعاد اقتصادی، سیاسی، بهداشتی، علمی، اخلاقی، آسیب‌ها و مشکلات اجتماعی در هر مقطع نشان می‌دهد که مردم نسبت به توفیق در هر یک از این زمینه‌ها ارزیابی متفاوتی داشته‌اند. اما معمولاً بعد اقتصادی و اخلاقی جامعه در این ارزیابی‌ها همواره نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است و جامعه ایرانی به لحاظ ناامیدی اقتصادی و اخلاقی وضعیت وخیم‌تری را طی کرده است.

۳- امید اجتماعی جریانی سیال است که با بالا و پایین آمدن نبض اجتماعی جامعه دچار نوسان می‌شود. هر زمانی که تا حدودی شرایط جامعه (به لحاظ سیاسی و اقتصادی) به یک وضعیت پایدار، روشن و رو به پیشرفتی رسیده، چشم‌انداز امید نیز مثبت شده است و شاهد تغییراتی در جهت افزایش موقتی امید بوده‌ایم.

۴- فارغ از تغییرات لحظه‌ای و مقطعی در امید اجتماعی، رصد وضعیت اجتماعی ایران در این دو دهه اخیر حاکی از آن است که میزان امید اجتماعی در بین افراد و گروه‌های اجتماعی روندی نزولی داشته است و منطبق با این روندها محتمل است که امید اجتماعی در حال حاضر به کمترین میزان در طول کل این دوره رسیده باشد.

۴- بنا بر نوسانات در شاخص امید اجتماعی، شاهد تغییراتی در ساخت طبقاتی جامعه نیز بوده‌ایم. یعنی اینکه امید اجتماعی متأثر از تغییرات در ساخت طبقاتی جامعه نوسان پیدا کرده است. نتایج نشان می‌دهد ساختار طبقاتی جامعه متشکل از یک نظام قشربندی سه طبقه‌ای در طول این زمان دچار انقباض شده است و حجم و اندازه طبقه متوسط جامعه کوچک‌تر و طبقه پایین جامعه بزرگ‌تر شده است. اشتراک در

فقیرتر شدن، نابرابرتر شدن و فربه‌تر شدن طبقه پایین جامعه یافته‌ای است که از خودارزیابی مردم در این پیمایش‌ها استنتاج می‌شود که متأثر از آن میزان امید اجتماعی نیز رو به تباهی نهاده است.

۵- بررسی‌های اولیه و نتایج مطالعات دیگران (غفاری، ۱۳۹۴) نشان می‌دهد که فرسایش امید اجتماعی همچنين همراه با فرسایش سرمایه اجتماعی بوده است. نمودارهای وضعیت استانی این دو شاخص تقریباً گویای این واقعیت است که سطح امید اجتماعی در استان‌های با سرمایه اجتماعی پایین، کمتر است.

۶- ملازم با تغییرات و نوسانات امید اجتماعی وجه کنشگری مردم و انتظاری که از تغییرات جامعه دارند نیز رادیکال‌تر شده است. به عبارتی مادامی که نارضایتی و یاس اجتماعی فراگیرتر شده، مردم چشم‌انداز روشن نسبت تغییرات جزئی و اقدامات جبرانی و روش‌های اصلاح‌گرایانه را از دست داده‌اند و راه‌حل را در تغییرات ساختاری جستجو کرده‌اند.

۷- پایداری و تحکیم وضعیت سیاسی و اجتماعی در گرو ارزیابی مردم از شرایط و چشم‌انداز آینده آن‌ها دارد. چشم‌انداز آینده نیز حاصل تجارب زیسته مردمانی است که در چنین شرایط زندگی کرده‌اند؛ حالِ دیروز و وضعیت امروز این جامعه خبر از آینده احتمالی می‌دهد که هر یک از شهروندان ایرانی برای خود متصور هستند. بدین معنا که امید اجتماعی به‌عنوان عاملی که هم سازنده است و هم ساخت‌دهنده (مالمیر و همکاران، ۱۳۹۸)، محصول زمان و عملکرد تاریخی سیستم‌های سیاسی و اقتصادی است و حکومت‌ها نقش مهمی در ساخت امید اجتماعی دارند. از این رو هر نوع ترمیمی در جهت بازسازی امید اجتماعی در ایران مشروط به اقدامات عملی و مؤثری به‌ویژه در زمینه شرایط اقتصادی و سیاسی است که نتیجه آن مستقیماً در زندگی مردم مشهود باشد و البته هم به‌صورت فراگیری

همه اقشار و گروه‌های اجتماعی را در برگیرد. جامعه ایران در این شرایط نیازمند اقداماتی است در جهت خلق امیدی حداکثری، فراگیر و سریع. در جمع‌بندی وضعیت امید اجتماعی می‌توان گفت که در دو دهه اخیر میزان امید اجتماعی روندی نزولی داشته است. کاهش امید اجتماعی همراه با کاهش سرمایه اجتماعی است. سطح امید اجتماعی در استان‌هایی با سرمایه اجتماعی پایین‌تر، کمتر بوده است. احساس نزول طبقاتی و فقیرتر شدن، موجب ناامیدی اجتماعی بیشتر شده است.

فهرست منابع

- امیدی، رضا (۱۴۰۰) سیاست‌گذاری اجتماعی و مسئله امید: مطالعه ارزیابی جامعه از آینده در پیمایش‌های ملی در دهه ۱۳۹۰. پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، سال هشتم، شماره ۲۷، صص ۶۲-۲۹
- امیرپناهی، محمد و دیگران (۱۳۹۷) وضعیت سنجی امید اجتماعی در ایران: تحلیل ثانویه پیمایش وضعیت اجتماعی و اخلاقی. پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، شماره ۹
- ایسپا (۱۳۸۴) پیمایش فرهنگ سیاسی مردم ایران
  - ایسپا (۱۳۹۴) نظرسنجی مسائل روز جامعه
  - ایسپا (۱۳۹۵) نظرسنجی مسائل روز جامعه
  - ایسپا (۱۳۹۶) نظرسنجی مسائل روز جامعه
  - ایسپا (۱۳۹۷) نظرسنجی مسائل روز جامعه
  - ایسپا (۱۳۹۸) نظرسنجی مسائل روز جامعه
  - ایسپا (۱۴۰۰) نظرسنجی مسائل روز جامعه
  - ایسپا (۱۴۰۲) نظرسنجی «نگرش مردم ایران به آینده»: منتشر نشده
- ایسپا، مرکز بررسی‌های استراتژیک، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (۱۳۹۷) پیمایش فرهنگ سیاسی مردم ایران
  - بوردیو، پی‌یر (۱۳۹۷) درباره دولت. ترجمه سروش قرائی. تهران: نشر مولی
  - پاکسرشت، سلیمان (۱۳۹۳) ملاحظات و راهبردهای سرمایه اجتماعی. مجله راهبرد فرهنگ، شماره ۲۵.
  - پاکسرشت، سلیمان (۱۳۹۴) سرمایه اجتماعی در ایران: وضعیت، چالش‌ها و راهبردها. تهران: نشر نور علم.
  - پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (۱۳۷۹) پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج اول)
  - پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (۱۳۸۲) پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج دوم)
  - پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (۱۳۹۴) پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج سوم)

- پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (فروردین ۱۴۰۱) نظرسنجی ارزش‌ترجیحی
- پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (۱۴۰۲) گزارش نظرسنجی ملی امید اجتماعی.
- پیمایش ملی سنجش وضعیت سرمایه اجتماعی در بین مردم ایران (۱۴۰۰) سازمان امور اجتماعی کشور؛ مجری طرح: رضا صفری شالی؛ ناظر علمی: غلامرضا غفاری
- ربیعی، کامران (۱۳۹۹) «دولت توسعه‌گرا و چالش‌های توسعه اقتصادی در ایران: ۱۳۵۷-۱۳۹۸». مجله جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۱۲، شماره ۱.
- ربیعی، کامران (۱۳۹۹) حکمرانی و سرمایه اجتماعی: ارزیابی عملکرد و مداخله دولت در شیوع کووید-۱۹. بی‌جا.
- رورتی، ریچارد (۱۳۸۴) فلسفه و امید اجتماعی. ترجمه عبدالحسین آذرنگ و نگار نادری. تهران: نشر نی.
- رورتی، ریچارد (۱۳۸۴) فلسفه و امید اجتماعی. ترجمه عبدالحسین آذرنگ و نگار نادری. تهران: نشر نی.
- روزخوش، محمد (۱۳۹۹) ایده سرمایه اجتماعی، راهگشا یا گمراه‌کننده؟: نقدی بر پژوهش‌های ایرانی سرمایه اجتماعی؛ مجله مسائل اجتماعی ایران، سال یازدهم، شماره ۲. صص ۶۵-۹۶
- ساعی، علی (۱۳۹۸) سیاست‌نامه ارتقاء سرمایه اجتماعی. معاونت پژوهشی و فناوری دانشگاه تربیت مدرس
- شریفیان ثانی، مریم و ملکی سعیدآبادی، امیر (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی به‌مثابه یک سیستم پیچیده. فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۳، صص. ۴۵-۶۵
- عجم‌اغلو، دارون، جیمز، رابینسون (۱۳۹۴) چرا ملت‌ها شکست می‌خورند؟ ترجمه محسن میردامادی و محمدحسین نعیمی‌پور. تهران: نشر روزنه
- عزیزی مهر، خیام (۱۴۰۰) «فرهنگ اقتصادی ایرانیان»، مرکز رصد فرهنگی کشور
- فتاحی، سجاد (۱۳۹۴) سرمایه اجتماعی در ایران؛ روند طی شده: عوامل و راهکارها. مرکز بررسی‌های استراتژیک
- فتاحی، سجاد و جلال چغاززدی (۱۳۹۷) فرسایش سرمایه اجتماعی در ایران. مرکز بررسی‌های استراتژیک
- کشفی نیا، وحید و دیگران (۱۴۰۲) افکارسنجی درباره نگرش مردم به آسیب‌های اجتماعی در کشور، مرکز افکارسنجی ملت و دفتر مطالعات اجتماعی مرکز پژوهش‌های مجلس

- گزارش عملکرد خوشه مشورتی سرمایه اجتماعی دانشگاه‌های سطح یک با محوریت دانشگاه اصفهان و کارگروه مستقر در تهران با همکاری دانشگاه تهران، ۱۳۹۸
- مالمیر، مهدی (۱۴۰۰) گزارش وضعیت امید اجتماعی در ایران. نشر مرکز رصد فرهنگی کشور و پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
- مرکز افکار سنجی ملت (۱۴۰۱) نگرش مردم به وضعیت اقتصادی کشور: مقایسه پنج موج از آبان ۱۴۰۰ تا آبان ۱۴۰۱
- مرکز تحقیقات صدا و سیما (۱۳۹۷) پیمایش ملی به آینده در ایران. منتشر نشده
- نگرش‌های اقتصادی ایرانیان: گزارشی از یافته‌های یک پیمایش ملی (۱۳۹۹)، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

مرکز صدف فرهنگی کشور

www.ircud.ir

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی